

CAMİLER VE CAMİ HİZMETLİLERİNİN EVKAF UMUM MÜDÜRLÜĞÜNCE İDARESİ (1931-1950) ADMINISTRATION OF MOSQUES AND MOSQUE SERVICE STAFF BY GENERAL DIRECTORATE OF FOUNDATIONS (1931-1950)

Geliş Tarihi: 20.12.2018 Kabul Tarihi: 12.03.19

MEHMET BULUT
DR.
DİB BAŞKANLIK MÜŞAVİRİ

ABSTRACT

The administrative authority for all mosques, masjids, as well as relevant service staff in Turkey was given to the Presidency of Religious Affairs, pursuant to Article 5 of the Law No. 429 dated 3 March 1924. However, pursuant to an article in the budgetary law in 1931 enforced the transfer of all administrative authority over mosques, masjids, and relevant service staff to the General Directorate of Foundations. The transfer of the authority over mosques and relevant service staff to the Presidency of Religious Affairs could only be possible through an additional law on the presidency on 23 March 1950. According to this, approximately for 20 years, instead of the Presidency as the primary authority, the administration of mosques and people in service of mosques was vested in the General Directorate of Foundations, thus causing double authority in religious services and a number of problems along the way. In this study, with regard to the years in which the mosques and official employees of the mosques were under authority of the General Directorate of Foundations, the services of the mosques and problems experienced are examined.

Keywords: Presidency of Religious Affairs, General Directorate of Foundations, Mosque and Masjid, Religious services, Religious service staff

ÖZ

3 Mart 1924 tarih ve 429 sayılı kanununun 5. maddesi ile Türkiye'deki bütün cami ve mescidlerle cami görevlilerinin idaresi Diyanet İşleri Reisliğine verilmiştir. Ancak, 1931 yılında bir bütçe kanun maddesiyle cami ve mescidlerle cami görevlilerine ilişkin idari yetkiler Evkaf Umum Müdürlüğü'ne devredildi. Camilerin ve cami görevlilerinin Diyanet İşleri Başkanlığı'na iadesi, ancak 23 Mart 1950'de Başkanlık'la ilgili olarak çıkarılan ek bir kanunla mümkün oldu. Buna göre, yaklaşık 20 yıl boyunca, Diyanet İşleri Reisliği gibi aslî mercii dururken, camiler ve cami hizmetlilerinin idaresinin, o günkü adıyla Evkaf Umum Müdürlüğü'nde kalması, din hizmetlerinin yerine getirilmesinde iki başlılığın yaşanmasına sebep olmuş, bu durum, birtakım olumsuzluklar doğurmuştur. Bu makalede, camilerin ve cami görevlilerinin Evkaf Umum Müdürlüğü'nde olduğu yıllarda, ülkemizde din hizmetlilerinin idaresi, cami hizmetlerinin aldığı veçhe ve bu çerçevede yaşanan sıkıntılıların bir kısmına temas edilmektedir.

Anahtar Kelimeler: Diyanet İşleri Reisliği, Evkaf Umum Müdürlüğü, Cami ve mescid, Din hizmetleri, Din hizmetlileri.

Giriş

Diyabet İşleri Reisliği'nin kuruluş kanunu da olan 3 Mart 1340/1924 tarih ve 429 sayılı “Şer’iyye ve Evkaf ve Erkân-ı Harbiye-i Umumiyye Vekâletlerinin İlğasına Dair Kanun”un¹ 5. maddesi ile Türkiye’deki bütün cami ve mescidlerle cami görevlilerinin idaresi Diyanet İşleri Reisliği’ne verilmişti. Ancak, Reisliğin kuruluşundan yedi yıl sonra, Evkaf Umum Müdürlüğü’nün 1931 senesi bütçe kanununa² eklenen bir madde ile ve ikna edici bir gerekçe gösterilmeksizin cami ve mescitlerle cami görevlilerine ilişkin idari yetkiler Evkaf Umum Müdürlüğü’ne³ devredildi. Keza, Diyanet İşleri Reisliği’nin merkez teşkilatındaki cami görevlileriyle ilgili müdürlükler de buraya aktarıldı. Bu süreç 1950’ye kadar devam etti.

Bir Cumhuriyet müessesesi olan Diyanet İşleri Reisliği’nin varlığını sürdürdüğü bir sırada ve ona rağmen, 1931-1950 yılları arasında camilerin ve cami görevlilerinin idaresinin Evkaf Umum Müdürlüğü’nde kalması hadisesinin, üzerinde durulmayı fazlasıyla hak eden bir konu olduğunu düşünüyoruz.

“Camilerin idaresi” derken, tabii olarak cami görevleri ve cami hizmetlileri de mevzubahis olmaktadır. İncelendiğinde görüleceği gibi, Vakıflar idaresinde camiler ve cami görevlilerinin idaresi konusu fevkalâde geniş ve karmaşık bir meseledir. Burada mümkün olduğu kadar konu özetlene-

¹ 3 Mart 1340/1924 tarih ve 429 sayılı “Şer’iyye ve Evkaf ve Erkân-ı Harbiye-i Umumiyye Vekâletlerinin İlğasına Dair Kanun”, Düstur, 3. Tertip, c. 5, s. 665-666; Resmi Ceride (R. C.), 6 Mart 1340/1924, Sayı: 63; R. C., 7 Nisan 1340/1924, sayı: 68 (Kanun, Resmi Ceride de iki kez yayımlanmıştır).

² 8 Haziran 1931 tarih ve 1827 sayılı “Evkaf Umum Müdürlüğünün 1931 Mali Senesi Bütçe Kanunu”, Resmi Gazete (Bundan sonra R. G.), 13.06.1931, Sayı: 1821.

³ Teşkilatın adı sırayla “Evkaf Müdüriyet-i Umumiyesi”, “Evkaf Umum Müdürlüğü”, “Vakıflar Umum Müdürlüğü” ve son olarak da “Vakıflar Genel Müdürlüğü” olarak değişmiştir. Ele aldığımız dönemde daha çok Evkaf Umum Müdürlüğü terkibi geçtiğinden, biz de makalemizde genelde bu adı kullanacağız.

rek, bu süreçte ülkemizde cami hizmetlerinin aldığı görünüm ve yaşanan sıkıntılara temas edilmeye çalışılacaktır.

Bu makalenin temel amacı, geçmişteki bir uygulamayı yargılamak değil, ilk elden kaynaklara, arşiv belgelerine dayalı olarak cami hizmetlerinde, izleri günümüze kadar gelen sıkıntıların bir kısmının tarihî kökenlerine işaret etmektir.

1. Tarihî Arka Plan

Öncelikle iki hususun altını çizmek isteriz. Birincisi, İslâm din hizmetleri için oluşturulmuş teşkilatlar ya da dinî bürokrasi, öteden beri merkezi idareye bağlı olarak faaliyet göstermiştir; başka bir ifade ile özerk bir yapıya sahip olmamıştır. İkincisi, Osmanlı’da cami hizmetleri birer vakıf hizmeti çerçevesinde değerlendirilmiş, buradan hareketle din hizmetlileri için genel bir ad olarak “hademe-i hayrat/hayrat hademesi” kavramı kullanılmıştır.⁴

Osmanlı döneminde camiler bânilerinin kurduğu vakıfların mütevellileri tarafından yönetiliyordu. Bu vakıfların hukukî statüsülere vakfiyelerle belirlenmekteydi. Camilere ait vakıfların yönetiminden sorumlu olan mütevellinin muhasebe sonuçlarını her yıl mahallî kadı aracılığıyla merkeze gönderip tasdik ettirmeleri gerekiyordu. Camide bir cihet (hizmet) boşaldığında mütevellinin doğrudan tayin yapma yetkisi olmadığından münasip birini kadıya teklif eder, kadı da bir ilâmla durumu İstanbul’da Dîvân-ı Hümayun’a arz ederdi; teklif edilen şahsın durumu incelendikten sonra uygun görülürse kendisine cihet tevdi edilirdi. İmam, hatip, müezzin, kayyım, cüzhan, devirhan, sûrehan, dersiâm gibi cami görevlilerinin ücretleri mütevellilerce ödenirdi. Artan gelirler de (zevâid-i evkaf) caminin bakım, onarım vb. ihtiyaçları için kullanılırdı.⁵

XIX. yüzyılın başlarına kadar vakıflar, vakfiyelerinde yazılan esaslara ve yerinden yönetim esaslarına göre faaliyet gösterdi. Bu süreçte müftüler de dâhil din hizmetlileri çoğunlukla o mahalde veya o bölgede yaşayan kişiler arasından seçiliyordu. Mazbut vakıfların doğrudan idaresinin, çeşitli makam ve şahısların gözetiminde olan mülhak vakıfların ise denetiminin merkezi idareye bağlanması, II. Mahmud döneminde 1826’da Evkaf-ı Hümayun Nezareti’nin⁶ kurulmasıyla gerçekleşti. Böylece vakıfların idare ve kontrolü devlete geçmiş oldu. Daha önce kendisine bağlı olan vakıfların

⁴ Bu makalede geçen “hademe” kavramı imam, hatip, müezzin gibi cami görevlileri için kullanılmaktadır.

⁵ Ahmet Önkal, Nebi Bozkurt, “Cami”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 7: 53.

⁶ Evkaf-ı Hümayun Nezareti için bk. Seyit Ali Kahraman, *Evkâf-ı Hümayun Nezâreti*, İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2006.

merkezi idareye bağlanmasıyla, Şeyhülislâmlık makamı ekonomik gücünü önemli ölçüde kaybetmiş ve merkezi otoriteye bağımlı bir memuriyet haline gelmişti.⁷

Büyük Millet Meclisi hükümetlerinde (1920-1924) kabinede yer verilen Şer'iyye ve Evkaf Vekâleti, diğer dinî nitelikli hizmetler yanında vakıfların idaresini de deruhte etmiş, vakıflara bağlı camilerde görev yapan din hizmetlilerinin maaş ve ücretleri de Vakıflar İdaresince karşılanmıştır. Teknik bir mevzu olmasına rağmen kısaca işaret edelim ki, evkaf bütçeleri hem sözü edilen vekâlet döneminde, hem de daha sonraki süreçte genel bütçe (muvazene-i umumiye) içinde değil, müstakil olarak, mülhak bütçe şeklinde tanzim edilmiştir. Cami hademeleri ücretleri de Evkaf bütçesi içindedir. Mesela 1920 senesi Vakıflar bütçesi içinde ödenek ayrılan kalemler arasında “Cevami hademesi vezaifi”, “tekaya taamiyesi” gibi kalemler de bulunmaktaydı. Bununla birlikte, Şer'iyye ve Evkaf Vekâleti'nin 28 Ağustosta görüşülen 1922 senesi bütçe müzakereleri sırasında, istenirse evkafa ait bütçenin Şer'iyye Vekâleti'ne veya başka bir vekâlete verilebileceği belirtilmişti.⁸

Vakıflar idaresi, vilayet ve kasabalarda müdürlük veya memurluklar halinde teşkilatlanmıştır. Büyük Millet Meclisi Umûr-i Şer'iyye ve Evkaf Vekâleti Memuriyet Defteri'ndeki bir kayda göre, 1924 yılı itibariyle Evkaf Müdüriyet-i Umumiyesi'ne bağlı Türkiye genelinde 180 Evkaf Müdüriyeti, 58 Evkaf Memurluğu bulunmaktadır.⁹

Şer'iyye Vekâleti'nin bilhassa 1921, 1922 ve 1923 yıllarına ait bütçelerinin Büyük Millet Meclisi'nde görüşülmesi sırasında, cami ve mescitlerle dinî nitelikli hizmetler ve keza vakıf konusu üzerinde önemle durulmuştur.¹⁰

2. Camiler ve Cami Hizmetlilerinin Diyanet İşleri Reisliği'nce İdaresi (1924-1931)

İlk maddesi ile Türkiye Cumhuriyeti'nde İslâm dininin inanç ve ibadetlerine ilişkin bütün hüküm ve işlemlerin yürütülmesini ve dinî kurumların idaresini Diyanet İşleri Reisliği'ne veren 3 Mart 1340/1924 tarih ve 429 sayılı “Şer'iyye ve Evkaf ve Erkân-ı Harbiye-i Umumiyye Vekâletlerinin

⁷ Osman Keskiöglü, “Vakıf Hizmetlerinin Çokluğu ve Önemi”, *Diyanet Gazetesi*, sy. 85 (1 Şubat 1974): 8-9.

⁸ Zabıt Ceridesi (Z. C.), Devre (D.) 1, Yıl (Y.) 3, c. 22, s. 396, 28.08.1338/1922.

⁹ Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi, Memuriyet Defteri, Defter No: 12, 4818.

¹⁰ Bir fikir edinmek üzere, Büyük Millet Meclisi Reisi M. Kemal Paşa'nın, özellikle 1922 ve 1923 yıllarında, Meclisin yeni yasama yıllarının açılış nutuklarında dinî konulara ilişkin sarf ettiği sözlere bakılabilir (Z. C., D. 1, Y. 3, c. 18, s. 1-17, 01.03.1338/1922, 1. İçtima; Z. C., D. 1, Y. 4, c. 28, s. 13-14, 1 Mart 1339/1923). Üç-dört gün süren, 1922 senesi Şer'iyye ve Evkaf Vekâleti bütçe müzakereleri ise, bu konuda son derece mühim fikir ve talepleri içermektedir.

İlgasına Dair” olan kanunun 5. maddesi ile ülkedeki bütün cami ve mescidlerin idaresinin, din hizmetlerinin tayin ve azillerinin Diyanet İşleri Reisliği’ne ait olduğu ve Diyanet İşleri Reisinin memur bulunduğu, 6. maddesi ile müftülerin merciiinin Diyanet İşleri Reisliği olduğu, 7. maddesi ile de vakıfların bir genel müdürlük olarak Başvekâlete bağlandığı hükmü getirilmiştir.

Cami görevlileriyle ilgili işler, Reisliğin merkez birimlerinden olan Hayrat Hademesi İşleri Müdürlüğü tarafından yürütülmüştür.

Tekke ve zaviyeler ile birtakım unvanların men ve ilgasına dair olan 30 Kasım 1925 tarih ve 677 sayılı kanunun¹¹ kabulüyle Reisliğin kuruluş kanununun 5. maddesindeki bu kurumlarla ilgili hükmü fiilen ortadan kalkmış, bilahare 4 Ocak 1932’de TBMM de Diyanet İşleri Reisliği’nin tekke ve zaviyelerle ilgili yükümlülüğünü resmen yürürlükten kaldırmıştır.¹²

Kuruluşunun ikinci yılı olan 1925’te “Diyanet İşleri bütçesinden vazife alan hademe”; başka bir ifadeyle maaşlı cami görevlisi sayısı 15 bine yakındır. Hususi vakıflarla idare edilen cami ve mescit görevlileri bu rakamın dışındadır.

Cami görevlilerinin aldığı ücretler, o yıllarda devletin diğer memurlarının aldığı ücretlerden daha düşüktür. Çok cüz’i de olsa 1925 senesi bütçesinde bir düzeltme cihetine gidilmiş, maaşı 100 kuruştan aşağı olanların ücreti 100 kuruşa çıkarılmaya çalışılmıştır.¹³

1925 yılı Evkaf Umum Müdürlüğü bütçesinin görüşmeleri sırasında, bir soru üzerine dönemin Evkaf Müdür-i Umumisi Şemseddin Bey’in Meclise sunduğu bilgiler, Reisliğin kuruluş yıllarında hayrat hademesinin idaresi ve bunun vakıflarla olan boyutu konusunda da önemli malumat içermektedir. 1924 yılında, Şer’iyye ve Evkaf Vekâleti ile birlikte bu vekâlet bünyesindeki Şûra-yı Evkafın da lağvolduğunu ve hademe-i hayratın tayin ve azil yetkilerinin Diyanet İşleri Reisliği’ne verildiğini hatırlatan Şemseddin Bey şunları söylemişti:

“Biliyorsunuz ki, hademe-i hayrat cami, tekye gibi hayratın ashab-ı vezaifidir. Esasen evkafın bir memuru olan tevliyet, hitabet, cibayet gibi cihetlerin mahal-i tevcihini, Şûra-yı Evkafın ilgası dolayısıyla taşralardan gelen tevcihat hakkındaki evrak, mahal-i tasdik olmadığından dolayı bir seneden beri duruyor. Zaten taşradan gelen tevcihat, kuyud-i vakfiyeden alınan malumat üzerine yapıyordu. İstanbul’da bir Encümen-i İdaremiz vardır. Bu vezaif ile tanzif ediyoruz. Yani bir nevi memurumuz olan mütevellilerin, kâtiplerin, cihatın tayini gibi işleri Encümene veriyoruz. Yine

¹¹ R. C., 13.12.1925, Sayı: 243.

¹² Önkal-Bozkurt, “Cami”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993) 54.

¹³ R. C., 23.04.1925, Sayı: 96.

tevcihat işleri, Tevcih-i Cihat Nizamnamesine¹⁴ tevfikân yapılmaktadır. Bu nizamname tadil edilmiyor. Yine onları, Tevcih-i Cihat Nizamnamesi mucibince Diyanet İşleri yapacaktır, yapmaktadır.”¹⁵

Şemseddin Bey, ayrıca, camilerdeki imamet ve hitabet hizmetlerinde yetkinin Diyanet İşleri Reisliği’nde olduğunu, bu konulard(l)a Evkaf Umum Müdürlüğü’nün bir alakası olmadığını belirtmiştir. Hayrat hademesinin ücretleri konusunda da, “Cami, evkaf-ı mülhakadan ise, tahsisat-ı muvakkatadan, Evkaf idaresinde ise, onun vakıf şartlarında ücret ne ise o verilmektedir. Eğer vakıf şartları mucibince verilen para az ise ve vakfın da varidatı müsaitse mahkemeye müracaatla alacağı ilam üzerine o vakfın varidatından verilmektedir” açıklamasında bulunmuştur.¹⁶

Başından itibaren Diyanet İşleri Reisliği’nin karar ve ana hizmet birimi olan Müşavere Heyetinin, Reislik makamının talebi üzerine Nisan 1927 tarihinde hazırladığı kısa bir rapor, Heyetin o yıllardaki genel hizmet çerçevesini göstermesi açısından önemlidir. Buna göre Heyetin en yoğun meşgalelerinden birini, hayrat hademesinin tevcih, başka bir ifade ile din hizmetlilerinin idari işlemleri teşkil etmektedir. Raporda, Heyetin bu çerçevedeki hizmetlerinin dayanak noktasının Reisliğin kuruluş kanununun 5. maddesi olduğu ve bu hizmetin Şer’iyye ve Evkaf Vekâleti bünyesindeki Şûra-yı Evkafın görevlerine tekabül ettiği belirtilmiştir.¹⁷

1924’ten 1931’e kadar, yani camiler ve cami görevlilerinin idaresinin Evkaf Umum Müdürlüğüne geçişinden önce, Diyanet İşleri Reisliğindeki bir-iki gelişmeye değinmemiz yerinde olacaktır:

1927 yılında camilerin tasnifiyle cami hademesi kadrolarının yeniden belirlenmesi konusu Büyük Millet Meclisi gündemine getirilmişti. 19 Nisan 1927’de kabul edilen 1011 sayılı “1927 Senesi Muvazene-i Umumiye Kanunu”nun¹⁸ “Camilerin Tasnifi ve Vazifelerin Birleştirilmesi” başlığını taşıyan 14. maddesi şöyledir:

“Madde 14- Diyanet İşleri Riyasetince tanzim ve İcra Vekilleri Heyetince tasdik edilecek bir talimatnameye tevfikân 1927 sene-i maliyesi nihayetine kadar cevamiin hakiki ihtiyaca göre tasnifi ve zaman ve mekân itiba-

¹⁴ 23 Temmuz 1329/5 Ağustos 1913 tarih ve 244 sayılı “Tevcih-i Cihat Nizamnamesi”, Düstur, 2. Tertip, c. 5, s. 608-617, İstanbul 1332; Takvim-i Vekayi, 2 Ağustos 1329, No: 1553.

¹⁵ Z. C., D. 2, Y. 2, c. 18, s. 82, 4 Nisan 1341/1925.

¹⁶ Z. C., D. 2, Y. 2, c. 18, s. 82, 4 Nisan 1341/1925.

¹⁷ “Riyaset-i Celileye mevdu vezaiften imam, hatip müezzin, kayyım ve vaiz gibi bilimum müessesat-ı diniye müstahdeminine ait cihat-ı ilmiyye ve fer’iyyenin tevcih varakalarına müteallik muamelatı ve ledelicap evrak-ı imtihanîyelerini tetkik ve bu sınıfa ait varit olacak suallerle müstediyyata cevap ihzar ederek makam-ı Riyasete takdim eder (Mülga Şûra-yı Evkaf vezaifi).” (Müşavere Heyeti Kararı (MHK), 16 Nisan 1927, Karar No: 513).

¹⁸ Kanunun 13 ve 14. maddeleri Diyanet İşleri Reisliği ile alakadardır. 13. maddede müstahikkin-i ilmiye ile tekye ve zaviye mensuplarının maşları konu edinilmişti.

riyle kabil-i cem' olan vazifeler tevhit edilmek suretiyle işbu cevami hademesi kadrolarının tespiti mecburidir.

“Kadrolar haricinde kalacak vazifedarlar kemafissabık hizmetlerine devam edecekler ise de inhilâl vuku buldukça vazife ve muhassasatları tasarruf ve bu tasarruf kadro dâhilindeki hademe-i mevcude muhassasatının tedricen 500 kuruşa iblağı için karşılık ittihaz olunur. Kadro dâhilinde vuku bulacak münhallâta kadro haricinde kalmış vazifedar varken başkasının tayini caiz olmayıp bunlardan münasipleri naklen tayin ve kadro haricindeki vazife ve muhassasatları tasarruf edilir. Hizmeti muattal veya bî-lüzûm hale gelen vezaif ba'dema kimseye tevcih olunamaz.”¹⁹

Bu maddenin camilerin sınıflandırılmasını öngören kısmı tartışmalara neden olmuştur.²⁰ Mesela burada geçen “hakiki ihtiyaç”tan maksadın ve bu ihtiyacın belirlenmesinde kıstasın ne olduğunu Konya Mebusu Musa Kâzım Bey, “Yani şu kısmın şu kadar camie ihtiyacı var, şu kısmı yıkalım; böyle mi?” diye sorarak konuya açıklık getirilmesini istemişti. Bitlis Mebusu Muhyiddin Nami Bey’in, “Tabii!” şeklinde sataşması karşısında Musa Kâzım Bey, “Tabii mi?” diyerek kuşku ve hayretini ortaya koymuştur. Konuya bütçe encümeni üyelerinden Gaziantep mebusu Ahmet Remzi Bey açıklık getirmeye çalışarak, teklif edilen tasnifin camilerin yıkılmasıyla ilgisinin olmadığını ifade etmiş, esas amacın artık hizmetlerine ihtiyaç kalmayan salacılar, buhurdancılar gibi cami görevlerinin tasfiye edilmesi, bu yolla sayısı azalacak hademe-i hayrata daha olgun ücret ödenmesi, maşalarının iyileştirilmesi olduğunu dile getirmiştir. Ayrıca bu tür bir girişimin Osmanlı döneminin sonlarında, Hayri Efendi zamanından beri düşünüldüğünü hatta Tevcih-i Cihat Nizamnamesinde de benzeri hükümlerin bulunduğunu söylemiştir.²¹

Burada hemen belirtmek gerekir ki, sonraki gelişmeler bu iyi niyetle paralellik göstermemiştir.

Yukarıda sözü edilen 1011 sayılı kanununun 14. maddesi gereğince camilerin tasnifine ilişkin Diyanet İşleri Reisliğince hazırlanan Talimatname²² (Reislik, hükümetin talebiyle daha önce 1925 yılında bir talimatname daha hazırlamıştı) İcra Vekilleri Heyetince 8 Ocak 1928’de kabul edildi. Bu talimatnamenin 5. Maddesi şöyle idi:

“Hademesi tespit olunan cevami ve mesacidden kadro fazlası kalan hademe ile 500 metre dâhilinde kalıp da tasnif harici bırakılacak cevami ve mesacid-i şerifeden kadro harici kalan hademegân vazifelerine devam edecek ve muhassasatlarını kema fissanlık alacaklar ve ancak inhilâl vuku bul-

¹⁹ 19 Nisan 1927 tarih ve 1011 sayılı “1927 Senesi Muvazene-i Umumiye Kanunu”, Düstur, 3. Tertip, c. 8, s. 192; R. C., 26.05.1927, Sayı: 595.

²⁰ Maddenin TBMM’deki müzakeresi için bk. Z. C, D. 2, Y. 4, c. 31, s. 208-220, 17.04.1927.

²¹ Z. C., D. 2, Yıl 4, c. 31, s. 202-203. 17.04.1927.

²² 6061 sayılı Talimatname, R. G., 23.01.1928, Sayı: 795.

dukça vazife ve muhassasatları tasarruf ve bu tasarrufat kadro dâhilindeki hademe-i mevcûde muhassasatına bâ-inha tedricen zam olunacaktır.”

İdareleri henüz Diyanet İşleri Reisliği’nde olduğu zamanlarda da hademe-i hayrat maaş ve ücret yönünden mağduriyet içindeydiler. Nitekim “1926 Senesi Muvazene-i Umumiye Kanun Layihası ve Muvazene-i Maliye Encümeni Mazbatası”nın hademe-i hayratın maaş ve ücret durumları ile ilgili kısmının görüşülmesi sırasında Eskişehir Mebusu Abdullah Azmi Efendi, şu açıklamayı yapmıştı:

“ ‘Hademe-i hayrat’ denilen adamlar imam, müezzin, kayyım gibi cami hademeleridir. Bunların esasen maaşları azdır. 100 kuruş, 200 kuruş, 300 kuruştan ibarettir. Buna ilâve olmak üzere de muhassasatı, sair memurin muhassasatı gibi değildir. Sair memurin muhassasatının hemen üçte biri derecesindedir. (...) Ashab-ı hayrın hayratının ekserisi bu gibi hidemat-ı hayrat için olmuştur. Evkafın varidatı hemen hemen ekseriyetle buraya ait olması lazımdır. Binaenaleyh, hazine-i maliyeye bâr olmaksızın evkaftan vuku bulacak tediyat ile bunların tahsisatları memurin-i saire tahsisatlarının miktarına çıkarılabilir. (...) onların da terfi edilmesi lazımdır... Yani Maliye Vekilinin insafından bunu beklerken bilakis kanuni olması gereken şeyi kararname ile tespit ederek getirmiştir.”²³

Maliye Vekilinin Abdullah Azmi Efendi’ye verdiği cevapta, bu yıllar itibariyle hayrat hademesinin kazanç yönüyle memurlardan farklı bir yönüne işaretlerle bir bakıma din hizmetlilerinin maddi mağduriyet içinde oldukları fikrine katılmadığını ima etmişti. Buna göre, hademe-i hayratın birden fazla vazife ifa etmeleri mümkündü. Mesela bir kişi, imamlık yanında kazanç sağlayan başka işlerle de uğraşabilirdi. Bir müftü, müftülük vazifesi yanında hatiplik görevi de alabilir ve bu hizmetinden de ayrıca kazanç temin edebilirdi. Buna göre din hizmetlilerinin “memur” kabul edilmeleri halinde yalnız bir görev yapabileceklerdi ki, Maliye Vekiline göre bu durum onların aleyhine olacaktı. Görüldüğü gibi, vekil aynı zamanda, kendi anlayışınca din hizmetlilerinin memur sınıfına alınmayışlarının gerekçesini de izaha çalışmıştı.²⁴

3. Camiler ve Cami Görevlilerin İdaresinin Evkaf Umumu Müdürlüğüne Geçiş ve Vakıflar İdaresinde Camiler ve Cami Görevlileri

Daha önce de işaret edildiği gibi, 8 Haziran 1931 tarih ve 1827 Evkaf Umum Müdürlüğü’nün 1931 Mali Senesi Bütçe Kanununun²⁵ 6. maddesi ile cami ve mescitlerin idaresi ve cami görevlilerinin tayin, nakil, emeklilik

²³ Z. C., D. 2, Y. 3, c. 25, s. 533 vd., 23.05.1926.

²⁴ Z. C., D. 2, Y. 3, c. 25, s. 533 vd., 23.05.1926.

²⁵ Düstur, 3. Tertip, c. 12, s. 551-552; R. G., 13.06.1931, Sayı: 1821.

ve azilleri konusunda yetkiler Evkaf Umum Müdürlüğü'ne verildi. Reisliğin merkez teşkilatındaki hayrat hademesiyle ilgili idari birimler de personeliyle birlikte bu genel müdürlüğe geçti.²⁶ Böylece Reislik, merkezde Müşavere Heyeti ve birkaç müdürlükten, taşrada ise il ve ilçe müftülükleriyle vaizlerden ibaret kalmıştı. Bu devir olayının gerekçesini, sözü edilen madenin TBMM'nde müzakeresi sırasında Bütçe Encümeni Reisi Hasan Fehmi Bey şöyle temellendirmeye çalışmıştı:

“Evvelce hademe-i hayratın maaş ve ücretlerine mukabil Evkaf idaresi, vakıflardan topladığı hasıllattan 600 bin lirayı Maliyeye veriyordu. Maliye de bunun üzerine bir miktar daha ilave ederek hademe-i hayratın maşaatını Diyanet İşleri bütçesinden tediye ediyordu. Hükümet bu gayri tabiiği kaldırmak için hademe-i hayrat maaşatını doğrudan doğruya, bir muavenet-i içtimaiye müessesesi demek olan Evkaf bütçesine devretmiş oldu ki, zaten resmen de mercii orası idi. Bu suretle devlet bütçesi ile hademe-i hayratın alakası kesilmiş oldu.”²⁷

Görüldüğü gibi, bu devir işinde meselenin mali boyutu öne çıkarılmış, hizmetin mahiyet ve hassasiyeti göz ardı edilmiştir. Evkaf Umum Müdürlüğü'ne gönderilmek üzere, Müşavere Heyeti'nden, Reislik Makamına yazılan bir mütalaada bu gayri tabiiğe şöyle itiraz ediliyordu:

“Cami hademesinin sırf dinî olan vazifesini murakabe ve icap eden muameleyi ittihaz etmek dinî bir vazife olmak itibarıyla Diyanet İşleri Riyasetine ve onun memurları olan müftülere ait olması tabii olduğu ve esasen birçok kazalarda Evkaf memurları bulunmadığı cihetle vezaif-i diniyenin murakabesini Evkaf memurlarına terk etmek bu mühim vazifenin ihlâlüne sebebiyet vereceği gibi, tevcihin müftülerin riyaseti altında olmaması da vezaifin ehline tevdiî noktasında birçok mehaziri dâî olacağından murakabesinin kemakân müftülerin riyasetinde yapılması zaruri olduğunun emir ve iş'arı ve Evkaf Müdüriyet-i Umumisine de bu hususta bir tezkere tastiri muvafık olacağı tezekkür kılındı.”²⁸

Sözü edilen 1827 sayılı bütçe kanununun 6. maddesiyle çelişen 429 sayılı Reisliğin kuruluş kanununun 5. maddesinin yürürlükten kalkmış olduğu, Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin 4 Ocak 1932 tarihli kararnameyle kesinlik kazanmıştı.²⁹ Bu kararnamede ayrıca, bundan böyle 12 Ağustos 1928 tarih-

²⁶ Diyanet İşleri Reisliği'nden alınıp Vakıflar Umum Müdürlüğü'ne bağlanan kadrolar şunlardı: Dini Müesseseler Müdürlüğü: Müdür, Mümeyyiz (2 adet), Kâtip (4 adet), Hayrat Hademeleri Murakıby (6 adet), Teberrükât Anbar Memuru; Levazım Müdürlüğü: Müdür, Anbar Memuru (3 adet), Mutemet (3 adet), Kâtip (9 adet), İstanbul Müftülüğü Muhasib-i Mesulü, Mümeyyiz, Muamelât ve Vukuat Kâtibi, Veznedar. Toplam 34 personel. (Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi Bakanlar Kurulu Kararları (BCA BKK), 030.01.105.657.4).

²⁷ Z. C., D. 4, c. 2, s. 46. 08.06.1931.

²⁸ MHK, 12.10.1931, Karar No: 635.

²⁹ “Cami ve Mescitler İdaresi ve Bunların Hademesi Hakkında Karar”, Düstur, 3. Tertip, c. 13, s. 72-73; R. G., 09.01.1932, Sayı: 1997.

li Cami Hademeleri Nizamnamesinin³⁰ hükümlerinden sadece hayrat hademesinin tayin ve azil gibi idari görevlerle ilgili olanların Evkaf Umum Müdürlüğüne icra edileceği belirtildi.

Müşavere Heyeti kararlarından, söz konusu kanun maddesinin fiili olarak tatbikine Nisan 1932 tarihinden itibaren başlandığı anlaşılmaktadır.³¹

Bu süreçte, Vakıflar idaresinden maaş alan diğer hayrat hademesi yanında, Cuma ve kürsü vaizleri -bu vaizler hayrat hademesi kapsamında görev yapıyorlardı- kadroları da Evkaf bütçe cetvellerinde gösterilmiştir. Ayrıca mülga tekke ve zaviye mensuplarının maaşları da Evkaf bütçesinden verilmiştir. Bunun dışında, memur olan vaizlerin idaresiyle, köy ve an-cemaatin idare edilen camilere imam tayininde Diyanet İşleri Reisliği yetkili olmuştur. Keza, hatip bulunmayan camilerde Cuma ve bayram namazlarını kıldırılmak için “müntehap” bir hatibe vesika ve izin vermek, müftülerin salahiyeti dâhilindedir.³² Aşağıda ele alacağımız gibi, bu uygulama ile din hizmetlerinin idaresinde iki başlılık ortaya çıkmış ve 20 yıl boyunca bu keyfiyet devam etmiştir.³³

Yukarda zikredilen 1927 sayılı kanunla, hayrat hademesiyle ilgili muameleler yanında Reisliğin camiler üzerinde de bir yetkisi kalmamıştır. Nitekim 1935 yılında çıkartılan ve Reisliğin ilk teşkilat kanunu olan 2800 sayılı Diyanet İşleri Reisliği Teşkilat ve Vazifeleri Hakkındaki Kanunda,³⁴ Reisliğin ve Reisliğin taşradaki temsilcilikleri olan müftülüklerin, bir yerin mabet ittihazi için izin vermeleri noktasında bir hüküm yer almamıştı. Hatta bu durum devrin güçlü siyasi kişiliklerince yeri geldiğinde Reisliğe bir şantaj olarak kullanılabilmişti.³⁵

³⁰ Düstur, 3. Tertip, c. 9, s. 1146-1153; R. G., 01.09.1928, Sayı: 977.

³¹ Mesela bir Müşavere Heyeti kararında tevcihle ilgili olarak taşradan gelen bir yazı için, “Aidiyeti hasebiyle Evkaf Umum Müdürlüğüne irsali” istenmiştir. MHK, 26.04.1932, Karar No: 119.

³² Konuyu ifade eden kararlardan biri için bk. MHK, 15.02.1939, Karar No: 74.

³³ Yüzlerce benzeri yanında, Rize Müftülüğünün 9 Eylül 1948 tarih ve 96 sayılı yazısı cevaplandırılırken Müşavere Heyetinin verdiği şu bilgi konuyu özetler mahiyettedir: “Köy Kanununun 83. maddesi gereğince köy imamları, köy derneğinin intihabı ve müftünün buyrultusu ile tayin olunurlar. Müftü buyrultu vermek için köy derneğince intihap edilen zatın tayininde mahzur olmadığı, mahalli mülkiye amiri tarafından bildirildikten ve 84. maddede gösterilen işler yapıldıktan sonra imamlik ehliyetini haiz olanlara buyrultu verir. Bu muamele müftünün esas vazifesindedir. Vakıflar müdürü veya memuru bulunmayan yerlerde müftüler Vakıflar idaresinden maaşı olan imam ve müezzinler hakkında Cami Hademesi Nizamnamesi hükümlerine göre muamele ifa ederler. Bu, müftülere munzam bir vazifedir. Bu vazifeler birbirinden ayrı olup birincisi müftülük sıfatıyla görülür. Köy imamlarının ve cemaatle idare edilen camilerin imam ve müezzinlerinin dosyaları tutulur, diğer işlemleri yapılır ve mura-kabe edilir. İkincisi ise Vakıflar memuru sıfatıyla görülür.” (MHK, 23.09.1948, Karar No: 297).

³⁴ R. G., 22.06.1935, Sayı: 3035.

³⁵ BCA BKK, 030 10/26 151 14.

3.1. Evkaf Umum Müdürlüğü İdaresinde Hayrat Hademesinin Seçim ve Tayin Süreci

Vakıflar Umum Müdürlüğü idaresinde hayrat hademesinin seçim ve tayini süreci, daha önce Diyanet İşleri Reisliğinde uygulanan prosedürle benzerlik arz eder. Cami görevlilerinin seçim ve tayin muameleleri, bu konudaki nizamname hükümleri çerçevesinde ve vilayet ve kazalarda oluşturulan mahalli Tevcih Komisyonları (1946'dan sonra Cami Hademeleri Encümenleri) marifetiyle yürütülmüştür. Yukarıda da işaret edildiği gibi, bu süreçte, bu komisyon ve encümenler evkaf müdür veya memurları başkanlığında oluşturulmuştur. Müftü ve duruma göre vaiz, dersiâm gibi görevliler de buralarda aza olarak bulunabilmişlerdir. Bununla birlikte bu komisyon ve encümenlere zamana zaman mahallin müftüleri de başkanlık yapabilişlerdir.³⁶ Evkaf müdür veya memurlarının bulunmadığı yerlerde, bu komisyonların müftülerin başkanlığında oluşması ise zaten ilgili mevzuat gereğiydi.³⁷

Vakıflar Genel Müdürlüğü Vakıf Kayıtları Arşivinde inceleme imkânı bulduğum arşiv belgelerine nazaran, hayrat hademesinin seçim ve tayin süreci, yıllara ve mahalline göre birtakım farklılıklar gösterse de genelde şöyle işlemiştir:

Cami hizmetlerine ilişkin bir cihet (görev) münhal olduğunda, Müftülükçe imtihan ilân ediliyor. Mevzuat gereği iki hafta süre ile bu ilân askıda kalıyor. Bu ilânlar bazen mahalli gazetelerde de yayınlanabiliyor.³⁸ İlanda, imtihanın hangi gün yapılacağı da belirtiliyor. İmtihan yazılı yapıldığı gibi yazılı ve sözlü olarak da yapılabilir. Tevcih komisyonu, imtihana tek aday katılmış ve yeterliliğini ispat etmişse bu adayın; aday birden fazla ise imtihan sonucu puanı daha iyi olan adayın seçildiğini karara bağlıyordu. Alınan kararda uygun görülen şahsın ve münhal caminin adı, ayrıca görevliye ödenecek aylık/yıllık ücret miktarı da yer alıyordu. Komisyonca alınan karar, mahalli Vakıflar Müdürü aracılığıyla Vakıflar Umum Müdürlüğüne gönderilmekteydi. Vakıflar Umumu Müdürlüğü Hayrat Hademesi İşleri Müdürlüğü, söz konusu mahalli Tevcih Komisyonu kararını tetkik ederek, mahallinde yapılan işlemi mevzuata uygun görmesi halinde bu işlemi onaylıyordu.³⁹

³⁶ Örnekler için bk. Vakıflar Genel Müdürlüğü Vakıf Kayıtları Arşivi (VGM, VKA), Tesviye Kutusu: 201, 946/2866; VGM, VKA, Tesviye Kutusu: 214, 947/579, 18.02.1946.

³⁷ MHK, 31.12.1947, Karar No: 157.

³⁸ Mesela Sivas'ta haftalık olarak yayınlanan Kızılırmak gazetesinin 28 Haziran 1946 tarihli nüshasında (s. 3) şu duyuru yer almıştı: "Mazbut camilerde açık bulunan imam ve müezzinlik vazifeleri için 12.07.(1)946 Cuma günü imtihan yapılacağından taliplilerin Vakıflar Müdürlüğüne müracaatı ilan olunur."

³⁹ Örnek için bk. VGM, VKA, Tesviye Kutusu: 15/274.

Bu yıllarda cami görevliliği için istenen belgeler, günümüzde bir memur adayından istenen belgelerle benzerlik teşkil etmektedir.⁴⁰

1946 yılında uygulanmış bir seçim ve tayin sürecini örnek olarak buraya dercetmek istiyorum.

İstanbul Beyazıt Camii 8. müezzin ve kayımlık ciheti teselsül suretiyle münhal kalmış, 27 Mayıs 1946'da bu münhal cihet için müsabaka ilânı verilmiş, müsabaka tarihi 20 Haziran 1946 olarak belirlenmiştir. Ankara Kızılcahamam Çorba Bucağı Berçin Yayalar Köyünden 5 Eylül 1928 doğumlu Rıza Çöllü de, 15 Temmuz 1946 tarihli dilekçesiyle bu müsabaka için aday olmuş; imtihanında “ihraz-ı ehliyet” etmesi halinde sözü edilen münhal müezzinliğe asaleten tayinini istemiştir. Dilekçesine, Cumhuriyet Savcılığı kâğıdı, ikametgâh ilmühaberi ve İstanbul Belediyesi Sıhhat İşleri Müdürlüğünden aldığı sağlık kâğıdını eklemiştir. Çöllü, bu tarih itibarıyla henüz askerlik çağına gelmemiştir. Bir başkan ve üç üyeden oluşan Mahalli Tevcih Encümeni, ilân edilen tarihte değil de, 18 Temmuz 1946 tarihinde müsabaka imtihanını yapmış; imtihanında 86 puanla en yüksek puanı almış olan Rıza Çöllü'nün, münhal bulunan “aslı 4,5 lira aylıklı” Beyazıt Camii 8. müezzin ve kayımlığına asaleten tayinine oybirliği ile karar vermiştir.

Komisyonda düzenlenen tevcih mazbatasında bu imtihan ve tayinle ilgili süreç detaylı bir şekilde kaydedilmiştir. Buna göre, Vakıflar Umum Müdürlüğü'nün 19 Ağustos 1946 tarih ve 6575 sayılı yazısında, İstanbul Beyazıt Camii Müezzin Kayımlığı cihetinin Rıza Çöllü uhdesine tevcihi hakkındaki “mazbata ve teferruatının” tetkik edilerek yapılan müsabakanın usul ve nizama uygun görüldüğü ifade edilmiş ve bu muamelenin tasdiki onaya sunulmuştur. Onayı müteakip Vakıflar Umum Müdürlüğü'nden bu defa Vakıf Kayıtları Müdürlüğüne yazılan 23 Ağustos 1946 tarih ve 6578 sayılı yazıda, söz konusu hizmetin adı geçene tevcihi hakkındaki “mucipli müzekkere ve teferruatı”nın tescil edilip saklanması istenmiştir.⁴¹

29 Nisan 1950'de yürürlüğe giren, 23 Mart 1950 tarih ve 5634 sayılı “Diyanet İşleri Başkanlığı Teşkilât ve Vazifeleri Hakkındaki 2800 Sayılı Kanunda Bazı Değişiklikler Yapılmasına Dair Olan 3665 Sayılı Kanuna Ek Kanun”la⁴², Diyanet İşleri Reisliği yeniden teşkilâtlandırıldı. Bu kapsamda, daha önce Vakıflar Umum Müdürlüğü'ne intikal etmiş olan cami görevlileri kadrolarıyla birlikte Diyanet İşleri Başkanlığına iade edildi.⁴³ 1950'de

⁴⁰ Bazı yıllarda şunlar istenmişti: Hükümet tabipliğinden alınacak sıhhat raporu, Adliyeden alınacak iyi hal kâğıdı (meşruhat), Askerlik şubesinden alınacak meşruhat, muhtarlık veya Jandarma Komutanlığından alınacak hüsnühal kâğıdı (varakası), Tahriiri Sual varakası (aday tarafından oldurulan form kâğıt), Müsabaka ilânı, Tevcih Mazbatası). Bu belgeler müracaatçının dilekçesine eklenerek ilgili mercie sunulmaktadır. (VGM, VKA, Tesviye Kutusu: 15/201).

⁴¹ VGM, VKA, Tesviye Kutusu: 15/201, 946/2375.

⁴² Düstur, 3. Tertip, c. 31, s. 1950-1957; R. G., 29.03.1950, Sayı: 7469.

⁴³ Vakıflar Genel Müdürlüğü 1949 senesi maaş defterindeki cetvellerde, bütün görevlilerin 11. ay maaş çizelgelerinin sonuna şu kayıt düşülmüştür: “5634 sayılı kanunla

camiler ve cami görevlilerinin idaresi Diyanete iade edilirken Türkiye genelinde 50 binden fazla imam, hatip, müezzin, kayyım gibi dinî hizmet erbabı bulunmaktaydı.⁴⁴

3.2. Gelişmeler

Camilerin ve cami görevlilerinin Evkaf Umum Müdürlüğünde olduğu yıllarda konumuzla ilgili gelişmelerden ikisi öne çıkmaktadır: Camilerin tasnifi ve 1940'lı yılların sonlarında bazı camilerin askeri amaçlarla kullanımı. Din hizmeti alanında sıkıntılara sebep olan bu iki gelişmeye geçmeden önce, tali sayılabilecek diğer gelişmeleri şöyle özetleyebiliriz:

Cami görevlileriyle ilgili nizamnamede 13 Mart 1932 tarihinde değişiklik yapılarak, il ve ilçelerde daha önce müftülerin başkanlığında oluşan encümenlerin bu defa evkaf müdür veya memurlarının başkanlığında teşekkül etmesi, müftünün ise aza olarak yer alması; ancak evkaf müdür veya memuru bulunmayan ilçelerde bu encümenlere müftünün başkanlık etmesi hükme bağlanmıştır.⁴⁵

Cami ve mescitlerle cami görevlilerinin idaresinin Vakıflar Umum Müdürlüğüne devrinden ancak dört yıl sonra bu genel müdürlükçe 1935 yılında "Cami Hademeleri Nizamnamesi"⁴⁶ adıyla yeni bir nizamname hazırlanmıştır.⁴⁷ Bu nizamnamede 1936⁴⁸ ve 1938⁴⁹ yıllarında değişiklikler yapıldı. 1936'da yapılan değişiklikle, bazı cami görevlerinin birleştirilmesi cihetine gidilmiştir.

29.4.1950 tarihinde Diyanet İşlerine devir." Ancak, mülhak hademe-i hayrat maas cetvellerinin Vakıflar idaresince tutulmasına bu tarihten sonra da devam edilmiştir.

⁴⁴ 19.02.1951 tarihli Tutanak Dergisi, D. 9, Y. 1, c. 5 eki, s. 38.

⁴⁵ Düstur, 3. Tertip, c. 13, s. 147-150; R. G., 26.03.1932, Sayı: 2060.

⁴⁶ 22 Nisan 1935 tarih ve 2/2392 numaralı "Cami Hademesi Nizamnamesinin Mer'iyete Konulması Hakkında Kararname", Düstur, 3. Tertip, c. 16, s. 724-732; R. G., 01.05.1935, Sayı: 2991.

⁴⁷ 1938'de bu nizamnamenin 21. maddesinde değişiklik yapıldı: 16 Şubat 1938 tarih ve 2/8124 sayılı "22.04.1935 Tarihli Cami Hademesi Nizamnamesinin 21. Maddesini Değiştiren Nizamname", Düstur, 3. Tertip, c. 19, s. 319-320; R. G., 02.03.1938, Sayı: 3845.

⁴⁸ "1935 tarihli Cami Hademesi Nizamnamesinin 6. maddesi, 21.12.1936 tarih ve 2/5740 sayılı kararnamenin 3. maddesi mucibince aşağıdaki şekilde değiştirilmiştir: İmamlıkla hatiplik, müezzinlikle kayyımlık açıldıkça birleştirilir. Bunlardan başka o camide yapılması gerekli bulunan fer'î hizmetler varsa yapılabilecekleri kadarı o cami hademesine verilir. Fazla kalırsa veya kendileri istemezse dışarıdan isteklilere Nizamname uyarınca verilir. Gerekli gördüğü büyük camilerde, o camiin hademe vazife ve tahsisatı yekünü dâhilinde olmak şartıyla hatiplik, müezzinlik hizmetlerini imamdan ve kayyımdan başkasına vermeğe, fer'î hizmetleri başka bir cami veya mescide kaldırmağa veya bu kabil hizmetleri birleştirerek bir veya birkaç kişiye vermeğe Umum Müdürlük salahiyetlidir."

⁴⁹ 21 Aralık 1936 tarih ve 5740 numaralı "Cami Hademesi Nizamnamesinin Bazı Maddelerinin Değiştirilmesi ve 3. ve 13. Maddelerine Birer Fıkra Eklenmesi Hakkındaki Nizamname", Düstur, 3. Tertip, c. 18, s. 176-181; R. G., 31.12.1936, Sayı: 3496.

3.2.1. Camilerin Tasnifi ve Tasnif Harici Kalan Cami ve Mescitlerin Başka Amaçlarla Kullanılması

Camilerin tasnifine ilişkin yasal düzenlemelere dayanılarak Cumhuriyet döneminde kapatılan, satılan veya başka amaçlarla kullanılan camiler konusunu detaylıca ele almak, bu çalışmanın hacmini haylice aşar.⁵⁰ Biz burada konuyu daha çok, camilerin idaresinin Vakıflarda olduğu 1931-1950 arasında devletin bu konudaki icraatından bir kısmını, konuya ilişkin yapılan yasal düzenlemeler ve Diyanet İşleri Reisliği Müşavere Heyeti mütalaaları çerçevesinde ele alacağız.

Camilerin tasnifi ve görevlilerin buna göre tespitine yönelik idari ve hukuki düzenlemeler II. Meşrutiyet dönemine dayanmaktadır. Bu düzenlemelerden biri, 1 Haziran 1911 tarihli “Harap Mebani-i Vakfiye ile Vakıf Arsaların Nakde Tahvili Hakkında Kanun”dur.⁵¹ Meclis-i Mebusan’da müzakeresi sırasında yasa tasarısında değişiklik yapılarak camiler, tasnifin dışında tutulmuştur. 5 Haziran 1913 tarihli Tevcih-i Cihat Nizamnamesinin 56-60. maddeleri de camilerin tasnifiyle ilgili idi.⁵² Nizamnameye göre çeşitli kriterler çerçevesinde mevcut camiler gruplandırılıp buralarda hizmet edecek görevli sayısı da reel olarak belirlenecekti.

Camilerin tasnifine ilişkin Osmanlı döneminde yapılan yasal düzenlemeler, vakıf mallarının vakfedenin şartlarına uygun işletilip işletilmediğini ve camilerin gerçek görevli ihtiyacını tespiti yöneltti. Bu tür düzenlemelerde “Osmanlı yönetiminin müessesat-ı hayriyeye, özellikle cami ve mescitlere karşı hassasiyetini”⁵³ ortaya koyduğu söylenebilir. Bununla birlikte, bu düzenlemeler üzerine Meclis-i Mebusan ve Meclis-i Âyan’da yapılan tartışmalarda, bir kısım mebusların camilerin tasnifine ve gerek duyuluyorsa yıkılmasına olumlu baktıkları da anlaşılmaktadır.⁵⁴

Cumhuriyet dönemine geldiğimizde, Diyanet İşleri Reisliği’nin 1925 yılı bütçesinin müzakereleri sırasında camilerin perişan hali ve bu durum karşısında alınması gereken tedbirler üzerinde de bir hayli durulmuştu. Konuyla ilgili düşünce ve teklifleri değerlendiren Başvekil Ali Fethi Bey, “harap bir halde kalmış” cami ve mescitlerin satılarak akara tahvili doğrultusunda, aynı yılın Evkaf Umum Müdürlüğü’nün bütçe kanununa bir madde derç olduğunu da söylemişti. Nitekim 1925 yılı Evkaf Umum Müdürlü-

⁵⁰ Bu konuda yapılmış bir çalışma için bk. A. Kıvanç Esen, “Tek Parti Dönemi Cami Kapatma/Satma Uygulamaları”, *Tarih ve Toplum Yeni Yaklaşımlar*, sy. 13 Güz 2011, s. 91-158.

⁵¹ Düstur, 2. Tertip, c. 3, s. 421-422.

⁵² Düstur, 2. Tertip, c. 5, s. 608-617.

⁵³ Nazif Öztürk, *Türk Yenileşme Tarihi Çerçevesinde Vakıf Müesseseleri*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 1995, 273.

⁵⁴ Esen, s. 95-96.

ğü bütçesi müzakereleri sırasında vakıf mallarının satılması doğrultusundaki teklifler müzakereye açılmıştır.⁵⁵ Ancak hükümet, camiler üzerindeki gerçek niyetini, düşündüğü çözümü 19 Nisan 1927 tarih ve 1011 sayılı 1927 yılı Muvazene-i Umumiye Kanununa eklediği bir maddeyle (14. madde) ortaya koymuştur.

Söz konusu kanunun Meclisteki müzakeresi sırasında bütçe encümeni üyelerinden Gaziantep Mebusu Ahmet Remzi Efendi'nin verdiği bilgilerden edindiğimiz kanaate göre, camilerin tasnifine ilişkin Diyanet İşleri Reisliği'nden istenen çalışmaya Reislik gönülsüz davranmış, meseleyi zamana yayararak bir direniş göstermiştir. Nitekim Remzi Efendi, konunun Diyanetle ilgili boyutuna temas ederken şu bilgiyi de vermişti:

“... üç seneden beri yaptığımız temenni neticesinde Diyanet İşleri Riyaseti tarafından bizzat bir teşebbüs yapıp ona göre tasfiye esasına girilse idi zaten bu maddeye ihtiyaç kalmazdı. Mamafih Diyanet İşleri Riyaseti dahi kendiliğinden tasfiyeye teşebbüs edemezdi. Çünkü bazı hükümler vardır ki kanun meselesidir. Bu sene Diyanet İşleri Riyasetinden sorduk. Tasfiye için bize Tevcih-i Cihat Nizamnamesinin tadilatı diye bir nizamname gönderdiler. O nizamname bu esasları ihtiva etmek üzere daha çok müteferri mevaddı havidir. Biz hem o nizamnamenin hükmü bir an evvel tatbik olunabilsin, hem de bir an evvel o kimselere maaş veriyoruz ve verdiğimiz maaş neye yarıyor? Bunları tayin edelim diye Muvazene-i Umumiye Kanununa böyle bir madde koyduk.”⁵⁶

Remzi Efendi ayrıca, sözü edilen 14. madde ile esas teklif edilen hususun, camilerin tasnifi ile cami hademeleri kadrolarının yeniden tespiti olduğunu, diğer hususların hazırlanacak talimatnameye bırakıldığını ilave etmiştir.⁵⁷

8 Haziran 1931 tarih ve 1827 kanununun 7. maddesi, 1931 mali yılı sonuna kadar cami ve mescitlerin “hakiki ihtiyaca göre” tasnifini ve birleştirilmesi mümkün olan görevlerin belirlenerek cami ve mescit kadrolarının yeniden tespitini öngörüordu.

Diyanet İşleri Reisliği'ne daha önce hazırlatılan tasnif talimatnamelerinden arzu edilen sonuç alınmayınca, camilerin idaresinin Evkaf Umumu Müdürlüğü'ne geçmesini müteakip, arzu edilen nitelikte bir talimatnamenin hazırlanması işi bu defa bu umum müdürlüğe verildi. Evkaf idaresi de istenilen talimatnameyi⁵⁸ hazırladı. 25 Aralık 1932'de İcra Vekilleri Heye-

⁵⁵ Konunun Büyük Millet Meclisinde tartışmaları için bk. Z. C., D. 2, Y. 2, c. 17, s. 40-84, 06.04.1341/1925, Z. C., D. 2, Y. 2, c. 17, s. 127-141, 02.04.1341/1925.

⁵⁶ Z. C., D. 2, Yıl 4, c. 31, s. 202-203. 17.04.1927.

⁵⁷ Z. C., D. 2, Yıl 4, c. 31, s. 206. 17.04.1927.

⁵⁸ 25 Kânunuevvel/Aralık 1932 tarih ve 13671 numaralı “Türkiye Cumhuriyeti İçindeki Cami ve Mescitlerin Sınıflara Ayrılması ve Kadrolarının Tespiti Hakkında Karar-

tince kabul edilen bu talimatname, 20 maddeden oluşuyordu. Talimatnameye göre özetle, öncelikle bir yerde bulunan cami ve mescitlerin fiziki durumları, kaç vakit namaz için açık olduğu, civardaki diğer cami ve mescitler arasındaki mesafe ve idari durumu (mazbut, mülhak veyahut cemaatlerce idare edilen camiler) belirlenecekti. Talimatnamenin 4. maddesinde, bir cami veya mescidin tasnif dâhilinde kalabilmesi için gerekli kıstaslar sıralanmıştı. Buna göre cami ve mescidin beş vakte küşade bulunması, cemaatinin olması, mamur olması, mahaldeki diğer camilerle mesafesinin 500 metreden aşağı olmaması, tasnif dâhilinde tutulması için aranan kıstaslardı.

Evkaf Umum Müdürlüğü'nce hazırlanan 1932 tarihli bu Tasnif Talimatnamesinin taslak hali, hakkında mütalaa alınmak üzere Başvekâlet aracılığıyla Diyanet İşleri Reisliğine gönderilmişti. Müşavere Heyeti, talimatnameyi değerlendirmiş ve maddeler üzerindeki itiraz ve tekliflerini muhtevî bir rapor hazırlamıştı. Mesela talimatnamenin 4. maddesinde, bir caminin tasnif dâhilinde kalması için öngörülen caminin “beş vakte küşade bulunması” ve “mamur olması” şartlarına itiraz edilerek, bu şartların bulunmamasının bir caminin kapatılması için yeter sebep olamayacağı ifade edilmişti; zira yerine göre mühim bir cami dahi beş vakte küşade olmayabilirdi. Aynı şekilde bir yerdeki bir caminin herhangi bir sebeple harap hale gelmiş olması onun tasfiye haricinde bırakılmasını istilzam etmezdi; bu durumdaki camiler, tasnif dairesinde bırakılarak tamir edilmeliydi. Öte yandan Heyet, Talimatnamenin 6. maddesinde öngörüldüğü şekilde, mülhak ve an-cemaatin idare edilen cami ve mescitlerin tasnife tabi tutulmamasının yerinde bir karar olduğunu ifade etmiştir.⁵⁹ Sonuç olarak, mezkûr talimatnamenin, derpiş edilen hususların göz önünde tutularak düzenlenmesi halinde, bunun hayrat hademesinin menfaatine daha uygun olacağını bildirmiştir.⁶⁰

Tasnifle ilgili çalışmaların Diyanet İşleri Reisliğinden alınarak Evkaf Umum Müdürlüğüne verilmesinin temelinde, kanaatimce, Reisliğin böyle bir icraata asla taraftar olmaması yatmaktadır. Ancak siyasi iktidar, sözü edilen bütçe yasası ile bunun hukuki alt yapısını hazırlamış, son olarak tasnif işini de Vakıflar Umumu Müdürlüğüne vermiştir.

3.2.1.1. Tasnif Harici Cami ve Mescitlerin Fiilen Kapatılması ve Bunların Satışı

Konunun diğer bir boyutunu ki, burada detayı üzerinde durma imkânımızın olmadığını daha önce ifade etmiştik, tasnife tabi tutulup kadro haricine çıkartılan bir kısım camilerin satılması teşkil etmektedir.

name”, R. G., 16.01.1933, Sayı: 2305.

⁵⁹ Müşavere Heyete diğer bazı mütalaaalarında da bu uygunluğa işaret edecektir. Örnek olarak bk. MHK, 05.10.1929, Karar No: 643.

⁶⁰ MHK, 15.10.1932, Karar No: 173.

1935'e kadar, kadro harici bırakılan camilerin satılması konusuna açıklık getirilmemiştir. Kapatılan camilerin hangi kurallar çerçevesinde satışa çıkartılacağı, 5 Haziran 1935 tarihli ve 2762 sayılı Vakıflar Kanunu⁶¹ ve 15 Kasım 1935 tarihli ve 2845 sayılı "Cami ve Mescidlerin Tasnifine ve Tasnif Harici Kalacak Cami ve Mescid Hademesine Verilecek Muhassasat Hakkında Kanun"⁶² ile yasal bir zemine oturtulmuştur. Vakıflar Kanununun 10. Maddesi, genel anlamda vakıf mallarının birtakım şartlar çerçevesinde satışına imkân tanıyordu. Madde, "Mimari ve tarihi değeri olan eserler satılamaz" hükmünü de içeriyordu.

Dört maddeden ibaret olan 2845 sayılı kanunun birinci maddesi ise, "Evkaf Umum Müdürlüğünce cami ve mescidler hakiki ihtiyaca göre tadilen tasnif ve zaman ve mekân itibariyle birleştirilmesi kabil olan vazifeler birleştirilmek ve hizmetlerin icaplarına göre lazım gelen nakiller yapılmak suretiyle hademe kadroları tesbit olunur. Tasnif harici kalacak cami ve mescidler usul ve mevzuata göre kendilerinden başkaca istifade edilmek üzere kapatılır. Kapatılan cami ve mescid hademesinin vazife ve tahsisatları yeni bir vazifeye tayinlerine kadar nısıf ve bunlardan yaşı elliye ve aynı zamanda hizmet müddeti yirmi yılı doldurmuş olanların vazife ve tahsisatları tam olarak verilir" hükümlerini ihtiva etmektedir.⁶³

Görüldüğü gibi, bu aşamaya kadar, kapatılması öngörülen cami ve mescitlerin satılacağına ilişkin açık bir kayıt bulunmamaktadır. Ancak 2845 sayılı kanunun Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde görüşülmesi sırasında vaki bir soru üzerine Evkaf Umum Müdürü Fahri Bey, "başkaca istifade etmek üzere kapatılır" ifadesinin, "tasnif neticesinde lüzum kalmayan cami ve mescitler satılır" anlamına geldiğini açıkça söylemiştir.⁶⁴ Nitekim cami ve mescitler üzerinde yapılan tasarruflar, kapatılan cami ve mescitlerden bir kısmının satıldığı veya tesis amaçları dışında kullanıldığını göstermektedir. Ancak bu yasadan çok önce de, Evkaf Umumu Müdürlüğünün teklifi ile hazırlanan hükümet kararnameleriyle bir kısım cami ve mescit satılabilmıştır.⁶⁵

27 Temmuz 1937 tarihli Resmi Gazetede, tasnif dâhili cami ve mescit görevlilerinin aylıklarıyla ilgili bir talimatname daha yayınlanmıştır.⁶⁶

⁶¹ Düstur, 3. Tertip, c. 16, s. 1293-1303.

⁶² Düstur, 3. Tertip, c. 17, s. 13-14; R. G., 22.11.1935, Sayı: 3163. Mecliste müzakeresi için bk. Z. C., D. 5, Y. 1, c. 3, s. 19-20, 08.11.1935.

⁶³ Bu kanunun birinci maddesine 1941'de bazı ilaveler yapılmıştı: 9 Nisan 1941 tarih ve 3994 sayılı "Cami ve Mescidlerin Tasnifine ve Tasnif Harici Kalacak Cami ve Mescid Hademesine Verilecek Muhassasata Dair 2845 Sayılı Kanunun Birinci Maddesine Bazı Fıkralar İlâvesi Hakkında Kanun", Düstur, 3. Tertip, c. 22, s. 459; R. G., 14.04.1941, Sayı: 4785.

⁶⁴ Z. C., D. 5, Yıl 1, c. 6, s. 20. 08.11.1935.

⁶⁵ Öztürk, *Vakıf Müesseseleri*, 485. Örnek olarak bkz. 12 Temmuz 1934 tarih ve 2/1012 sayılı Başvekâlet kararnamesi. BCA BKK, 30 18 01 02.

⁶⁶ "Vakıflar Umum Müdürlüğünce Mazbutan İdare Olunan Tasnif Dâhili Cami ve Mes-

3.2.1.2. Kapatılmış Camileri Yeniden İbadete Açma Teşebbüsleri

Öte yandan, cami ve mescit satın almış bazı şahıslar bilahare ilgili makamlara başvurarak mülkiyetlerindeki cami ve mescitlerin tekrar ibadete açılmasını istemişlerdir. Mesela Diyanet İşleri Başkanlığı'na gönderilen 13 Ocak 1947 tarihli dilekçede anlatıldığına göre, tasnif harici tutulduğu için Konya'da Ahmet Dede mahallesindeki bir mescidi satın alan kişi, aradan 12 yıl geçtikten sonra 7 bin lira harçayarak mescidi yeniden yaptırmış ve ücreti kendisi tarafından verilmek üzere imam ve hatip tayini için Konya Müftülüğü'ne müracaatta bulunmuştur.⁶⁷

Vatandaşların sahip oldukları cami ve mescitlerin tekrar ibadete açılması yönündeki talep ve teşebbüsleri 1950'li yıllarda yoğunluk kazanmıştır.

Özetle belirtmek gerekirse, camilerin tasnifi ve görevlilerinin yeniden tespiti doğrultusunda Osmanlı döneminde de teşebbüsler olmuştur; ancak Cumhuriyet döneminde yapılan ve yukarıda özetlemeye çalıştığımız tasnif meselesi, amaç ve hedef yönüyle farklılaşmış, subjektif değerlendirmelerle camiler gruplandırılarak ihtiyaç harici görülenlerin kapatılması, bir kısmının satışı ve başka amaçlarla kullanılması cihetine gidilebilmiştir.

3.2.2. Cami ve Mescitlerin Askeri Amaçlarla Kullanılması

Cami ve mescitlerin idaresinin Evkaf Umum Müdürlüğü'nde bulunduğu yıllarda, en dikkat çekici gelişmelerden biri camilerin tasnifi meselesi ise diğeri de 1940'lı yıllarda cami ve mescitlerin yer yer askeri amaçla kullanılmak üzere ibadete kapatılmış olmasıdır.

Bilindiği gibi, İkinci Dünya Savaşına (1939-1945) ülkemiz fiilî olarak girmemiş; ancak savaşın seyrini teyakkuz halinde izlemiş, bu arada birtakım tedbirlere başvurmuştu. Esasen savaşın başlamasından önce, seferberlik ve olağanüstü hallerde alınacak tedbir ve uygulamaları tespit amacıyla TBMM, 7 Haziran 1939'da, 3634 sayılı "Millî Müdafaa Mükellefiyeti Kanunu"⁶⁸ adıyla bir yasal düzenleme yapmıştı. Kanunun ihtiva ettiği hükümler arasında, askeri kıtaların iskân veya konaklaması gerektiğinde, güzergâhtaki kamu kuruluşları veya şahıslara ait binaların askeri birliklerin hizmetine tahsisi de bulunmaktaydı. Bu kanunda cami ve mescitlerin de askeri amaçlarla kullanılabilceğini öngören bir hüküm bulunmamasına rağmen, Millî Savunma Bakanlığı ile camilerin idaresini uhdesinde bulunduran Evkaf Umum Müdürlüğü arasında alınan bir koordinasyon kararı sonucu, ihtiyaç halinde camilerin de muvakkaten ordu emrine tahsisi kararlaştırılmıştır. Bu karar çerçevesinde camiler ordu tarafından kışla, yemekhane, mühimmat deposu ve hububat ambarı olarak kullanılabilmiştir.⁶⁹

cit Hizmetleri Aylıklarına Ait Talimatname", R. G., 27.07.1937, Sayı: 3667.

⁶⁷ MHK, 17.03.1947, Karar No: 86.

⁶⁸ 7 Haziran 1939 tarih ve 3634 sayılı "Millî Müdafaa Mükellefiyeti Kanunu", Düstür, 3. Tertip, c. 20, s. 1139-1157, Ankara 1939; R. G, 16.06.1939, Sayı: 4234.

⁶⁹ Öztürk, *Vakıf Müesseseleri*, 511-512.

Başka kaynaklar bir tarafa, Diyanet İşleri Reisliği'ne gönderilen bu bap-taki bir hayli şikâyet ve sorular ve Müşavere Heyetinin bunlar için hazırladığı cevabi mütalaalar da, yer yer bir kısım cami ve mescidin sözü edilen amaçlarla kullanıldığını ortaya koymaktadır. Reisliğe gelen yazılarda bil-hassa tek bir camiiin bulunduğu yerlerde, bu tür bir tasarruf sonucu orada da ibadet imkânının kalmaması dolayısıyla, bilhassa Cuma ve bayram namazlarının edasında çekilen müşkülât dile getirilmiştir. Şunu da belirtelim ki, elimizdeki bazı belgeler, yukarıda sözü edilen 1939 tarihli yasadan önce de camilerin askeriye tarafından kullanılabilirdiğini ortaya koymaktadır.⁷⁰

Cami ve mescitlerin depo, koğuş gibi askeri amaçlarla kullanılması özellikle cuma ve bayram namazlarını kılmak üzere mekân sıkıntısı yaşanmasıyla ilgili Reisliğe yapılan müracaat ve şikâyetlere 1941 yılından itibaren rastlıyoruz. Vatandaşlardan gelen ve “askeri amaçlarla camilerimiz kapandığı için vakit, Cuma ve bayram namazlarını kılacak yer bulamıyoruz” ya da, “bu durumda Cuma ve bayram namazlarını nasıl eda edeceğiz” şeklindeki şikâyet ve sorular karşısında Diyanet İşleri Reisliği, çoğu kez Cuma namazına ilişkin şer’i hükümleri bildirerek, bir şekilde bir mekân tedarik edip Cuma namazlarının kılınmasının mutlaka sağlanması şeklinde yol göstermiştir. Mekân olarak camiler üzerinde bir yetkisinin olmamasının da etkisiyle, bunun ötesinde fazlaca bir şey yapamamıştı. Bununla birlikte Reislik, bu konudaki yanlış uygulamalar karşısında istisnai de olsa, usulünce tavır da alabilmiştir. Her iki durumla ilgili birkaç örnekle konuyu vuzuha kavuşturmaya çalışalım.

Tespitlerimize göre, bu konuya ilişkin müracaatlar üzerine Müşavere Heyeti'nin aldığı kararlarının ilki, 24 Ocak 1941 tarihini taşımaktadır. Şöyle ki; Şile Müftülüğü'nden gönderilen yazıda, kaza merkezinde mevcut camilerin askeriye tarafından kullanılmalari dolayısıyla beş vakit, Cuma ve bayram namazlarının musalla denilen mahallerde kılınmasının caiz olup olmadığı sorulmuş, Heyet de namazgâh edinilen bu gibi yerlerde Cuma namazlarının kılınmasında tereddüde mahal bir hususun bulunmadığını bildirmiştir.⁷¹

Diyarbakır Müftülüğü'nün Diyanet İşleri Reisliği'ne gönderdiği 17 Mart 1941 tarih ve 192 sayılı yazıda, farklı mezheplere mensup cemaatin bazı yanlış tutumlarının sıkıntıya sebep olduğu, öte yandan, tasnif dışı kalmış camiler bir yana tasnif dâhili bulunan camilerin çoğunun da askeri amaçlarla kapanmış olduğundan, açılan yeni birçok mescide rağmen yine de Cuma namazı için ihtiyacın karşılanamadığı anlatılmıştır. Müşavere Heyeti, Müftülüğe yazdığı cevabi yazıda, Cuma namazının edasında hassasiyet gösterilmesini ve ayrıca mezhebî yönden tefrikaya düşmemeleri doğrultusunda Müslümanlara gerekli ikazda bulunulmasını istemiştir.⁷²

⁷⁰ Örnekler için bk. Esen, 125-129.

⁷¹ MHK, 24.01.1941, Karar No: 3.

⁷² “...Binaenaleyh, bir bina, bir daire dâhilinde ayrı ayrı cemaat teşkil ederek cuma nama-

Bu tür şikâyetler 1943 ve 1944 yıllarında daha da yoğunlaşmıştır. Bu yıllarda konuya ilişkin Reislige yapılmış müracaatlardan Kalecik Müftülüğü'nden gelen bir yazıyı inceleyen Müşavere Heyeti şu kararı ittihaz etmiştir:

“Erzak koymak veya askeri barındırmak için cami ve mescitleri alınan mezkûr kasaba ve köy halkı, kendi cami ve mescidlerinde evvelce tayin edilen imam ve hatiplerle cuma ve bayram namazlarını kendilerine namaz yeri ittihaz ettikleri bir mevkide kılmaları caizdir. Bunun için imam veya hatibe yeniden buyrultu verilmeye lüzum görülmediğinden keyfiyetin müftülüğe bildirilmesi...”⁷³

Camilerin askeri amaçlarla kullanılmasının zaman zaman amacını aşan bir hal aldığını da yine Reislige ulaşan yazılardan öğrenebiliyoruz. Bu gibi durumlarda Reislik bazen, cesaretli bir duruş sergileyerek yapılan yanlışlığa itiraz edebilmiştir. Mesela; cemaati çok olan Çarşı Camii yerine cemaati az olan mahalle caminin alınması cihetine gidilmesi doğrultusundaki teklifinden dolayı Aksaray Müftüsü Sadık Başerdem'e Kaymakamlık tarafından ihtar verilmiştir. Mesele Reislige intikal edince makam, konuyu vuzuha kavuşturmak üzere, 25 Aralık 1946 tarih ve 6673 sayılı yazı ile Müşavere Kurulunu görevlendirmiştir. Araştırma sonucu Heyet özetle şu değerlendirmede bulunmuştur:

Diyanet İşleri Başkanlığı'nın mümessili olan müftü, Vazife Nizamnamesi'nin birinci maddesine göre, İslâm dininin inanç ve ibadetlerine dair mesalihini tedvirle mükelleftir. Dolayısıyla, cemaati çok olan cami yerine az olan caminin alınması yönünde mütalaada bulunması onun görevleri cümlesindedir. 10 Nisan 1936 tarihli Başvekâlet tamimindeki emir, Diyanet İşleri Başkanlığı'ndan müftülüklere bildirilmiştir; bu tamimdeki emir de müftünün hareketinin hükümet emirlerine tamamen uygun olduğunu teyit etmektedir. Buna göre, Kaymakamlıktan müftüye yapılan ihtar yerinde görülmemiştir.⁷⁴ Burada sözü edilen Başvekâlet tamiminde, Evkaf Umum Müdürlüğünden izin alınmaksızın hiçbir caminin kapatılmayacağı bildirilmişti.

Reislik, benzeri bir duruşu, askeri amaçla olup olmadığı tam olarak anlaşılmasa da, bir caminin ofis olarak kullanılmak üzere kapatılması dolayısıyla ortaya koymuştur. Hilvan Müftülüğü, Reislige gönderdiği 9 Temmuz

zı kılmak gayri muvafık olmakla beraber cemaatin imama tebeiyeti zaruri ve Hanefinin Şafiîye, Şafiînin de Hanefiye iktidalarının sıhhatinde şek ve şüphe bulunmadığından mezkûr daire dâhilinde bir cemaat halinde ikame-i salât-ı cuma edilmesi ve ruhu İslâm'a aykırı olan tefrikaya ve teşevvüşata meydan verilmemesi lüzumunun Müftülüğe emir ve iş'arı muvafık olacağı tezekkür kılındı.” (MHK, 07.04.1941, Karar No: 21).

⁷³ MHK, 08.11.1943, Karar No: 146. Benzer bir karar için bk. MHK, 06.12.1944, Karar No: 347.

⁷⁴ MHK, 21.01.1947, Karar No: 18.

1943 tarih ve 26/29 sayılı yazısında, Kaymakamlık emriyle, hububat ambarı yapılmak üzere camilerin alındığını bu yüzden halkın cuma namazlarını kılamadıklarını, halkın bu durumdan müftülüğü sorumlu tuttuğunu bildirmiştir. Yazıyı değerlendiren Müşavere Heyeti şu ciddi ikazda bulunmuştu:

“Memlekette ofis namına anbar tedariki mümkün iken bu yolda hareket edilmeyerek halkın ibadetine meşrut bulunan camilerin alınması cihetine gidilmesi ahkâm-ı vakfiyeye mugayir görülmüştür. Bu babdaki kullanımdan müftülerin mesul tutulamayacağından keyfiyetin alakalı bulunan Vakıflar Umum Müdürlüğüne bildirilmesi ve Riyaset makamının mümessili bulunan müftülerin munasip görecekları yerlerde cuma ve bayram namazlarının kılınmasını temin için evvelce uhdelere buyrultu verilmiş bulunan kapalı camilerin hatiplerine müsaade eylemeleri lüzumu tezekkür kılındı.”⁷⁵

Müşavere Heyetinin, benzer şekilde, Türk Mahsuller Ofisinin ambara çevirdiği Diyardin’deki tek caminin boşaltılması doğrultusunda Reislik makamının mahalli makamlar nezdinde teşebbüste bulunulması yönündeki talebi⁷⁶ de bu çerçevede değerlendirilebilir.

Kuşkusuz yukarıdan beri anlatılan camilerin askeri amaçlarla kapatılmasında esas karar mercii sadece Evkaf idaresi değildir; ancak, yanlış uygulamalar karşısında camiler üzerinde yetki sahibi bir kurum olarak adı geçen Umum Müdürlüğün tavır aldığına, bir çözüm arayışı içine girdiğine dair elimizde fazla bir veri bulunmamaktadır.

4. Süreçte Müspet Uygulamalar

Camiler ve cami görevlilerinin idaresinin Vakıflar Umum Müdürlüğünde olduğu yıllarda yaşanan sıkıntı ve mağduriyetlerin bazılarına kısaca değindikten sonra bu süreçte az da olsa takdir ve tebciile şayan uygulamalar da olmuştur ki, kısaca bunlardan da söz etmeyi bir kadirşinaslık görevi telakki ederiz.

4.1. Din Hizmetlerinin İdaresinde Tarihi Tecrübenin Kısmen Devam Ettirilmiş Olması

Önce şuna işaret etmemiz gerekir ki, Diyanet İşleri Reisliği’nin kuruluşuyla, Osmanlı’nın son dönemleri ile Şer’iyye ve Evkaf Vekâleti döneminde dinî nitelikli hizmetlere ilişkin uygulamalar bir çırpıda ortadan kalkmış ya da tamamen değişmiş değildir; bilakis bu alanla ilgili daha önce çıkarılmış nizamname hükümlerinin uygulanmasına devam edilmiştir. Tevcih işlemleri (görevli tayini) sistemi bunun en çarpıcı örneğidir. Bu cümleden olarak Osmanlı dönemi Tevcih-i Cihat Nizamnamesinin ilgili maddeleri

⁷⁵ MHK, 18.08.1943, Karar No: 111.

⁷⁶ MHK, 20.12.1944, Karar No: 354.

gereğince, görevli tayininde önce mahallinde seçim yapılması, yapılan seçime ilişkin düzenlenen dosyanın tasdik için merkezi idareye gönderilmesi uygulamasına hem 1924-1931 yılları arasında Diyanet İşleri Reisliği idaresinde hem de 1931-1950 yılları arasında Vakıflar idaresinde devam edilmiştir. Buna göre, “idarede devamlılık” ilkesi, kısmen din hizmetlilerinin seçim ve tayininde de geçerli olmuştur.

4.2. Bilhassa Selâtin Camilerinde Çok Sayıda Kişinin Görev Yapabilmesi

Başta İstanbul olmak üzere, birçok selâtin camiinde çok sayıda hayrat hademesinin bulunması olgusuna, camilerin ve cami hizmetlilerinin idaresinin Evkaf Umum Müdürlüğü’nde olduğu yıllarda da şahit oluyoruz. Ayrıca bu süreçte ücretlerini Vakıflar idaresinden alan hayrat hademesi sayısında, önceki döneme nazaran anlamlı bir düşüş kaydedilmediğini söylemek de mümkündür. Bunu, bir kısmını inceleme imkânı bulduğum hayrat hademesi maaş defterlerindeki görevli listelerine dayanarak söyleyebiliyorum.⁷⁷ Birtakım selatin camilerinde, görevli sayısı bazen 8-10’a ulaşabilmektedir. Bütün olumsuz şartlara rağmen, İstanbul dışında da 1940’lı yıllarda bile, az da olsa bir kısım köy camilerinde bile birden fazla din hizmetlisi istihdam edilebilmiştir. Mesela Müşavere Heyeti’nin bir mütalaasından öğrendiğimize göre, Akşehir kazasının Deliler Köyü Camii’nde, köy derneğince seçilmiş bir imam yanında hitabet görevini yerine getiren bir de hatip bulunmaktadır. Buradan hareketle 1930’lu ve 1940’lı yıllarda ülkemizde yaşanan din hizmetlisi eksikliği veya yokluğu hadisesinin, hep ifade edildiği gibi birçok yerde cenaze namazlarını kıldırarak görevlinin dahi bulunmayışı gerçeğinin daha çok kırsal alanda, ücretlerin vatandaşlar tarafından ödendiği köylerde yaşandığı sonucuna varabiliyoruz.⁷⁸ Kuşkusuz bu hususta en sağlıklı tespit, ülkemiz genelinde bu alanda yapılacak araştırmalar sonucu ortaya çıkacaktır.

4.3. Tarihi ve Mimari Değeri Haiz Camilerin Tamir ve Bakımı

Devlet, özellikle 1935-1940 yıllarında tarihî ve mimarî değeri olan eserlerin bakım ve tamiri için bütçeye önemli ödenekler ayırmıştı. Bu çerçevede-

⁷⁷ Mesela, 1933 yılı itibariyle İstanbul Beyoğlu’nda 140 civarındaki camide yaklaşık 290 cami görevlisi Vakıflar idaresinden maaş almaktadır. Bu rakam Fatih bölgesinde aynı yıl 56 camide 166 görevlidir. 1943 yılına geldiğimizde Beyoğlu bölgesinde cami sayısı 119, görevli sayısı 193; Fatih bölgesinde ise cami sayısı 51, görevli sayısı ise 151’dir. Anlaşılabacağı gibi bu görevliler Evkaf idaresinden maaş almaktadır. 1950’ye, yani Vakıflar idaresinin son yılına geldiğimizde, Beyoğlu şubesine bağlı, sayısını tespit edemediğim camilerde 282 kişi görev yapmaktadır. Aynı yıl için Fatih şubesinde 50 camide 143 görevli bulunmaktadır.

⁷⁸ Bundan söz eden bir Müşavere Heyeti kararı için bk. MHK, 07.05.1940, Karar No: 78.

de bilhassa tarihî ve sanat değeri taşıyan camilerin tamir ve bakımına da itinaya gösterilmişti. Büyük meblağlar harcanarak diğer bazı tarihi eserler yanında camiler de restore edilmiştir. Bu faaliyette asıl amacın, birer ibadethane olarak camileri ihyadan ziyade (aynı süreçte cami kapatma ve satış olaylarını hatırlayalım), tarihî değerlerin muhafazası olduğu ileri sürülmüştür,⁷⁹ bununla birlikte yine de yapılan işin takdire şayan bir hizmet olarak kabul edilmesi gerektiği kanaatindeyim. Düşünceme göre, mimari ve sanat değeri olan camiler harabe bir halde kaldığında, buraları ziyarete gelen yabancılarla karşı ülkenin itibarının zedelenmesine fırsat vermemek de bunda etkili olmuştur.⁸⁰

4.4. Mülga Tekke Şeyhlerine Maaş Ödenmesi

30 Kasım 1925 tarih ve 677 sayılı “Tekke ve Zaviyelerle Türbelerin Seddine ve Türbedarlıklar ile Birtakım Unvanların Men ve İlgasına Dair Kanun”la,⁸¹ tekke ve zaviyelerin kapatılmasından sonra da, tekke şeyhleri Evkaf bütçesinden cüzi de olsa maaş almaya devam etmişlerdir. Bu şeyhlerin adları Evkaf bütçe cetvellerinde tasrih edildiği gibi, hayrat hademesi maaş defterlerinde de bu zevatın listelerine yer verilmiştir.⁸² Başka bir görevin alınmaması şartıyla, bu maaş ilgili zevata kaydı hayat şartıyla ödenmiştir. Başka vilayetlere kayıtlı birkaçını istisna edecek olursak, şeyhlerin tamamına yakını İstanbul’da kayıtlı idi. Buna göre, vaktiyle tekke ve zaviyelerde hizmet etmiş şeyhlerin, buraların seddinden sonra büsbütün mağdur edilmedikleri söylenebilir.

5. Camiler ve Cami Görevlilerinin İdaresinin Evkaf Umum Müdürlüğü’nde Kalması Dolayısıyla Yaşanan Sıkıntılardan Bazıları

1950’li yıllara kadar, cami ve mescitlerde görev yapan farklı unvanlardaki kişilerin genel adı “hayrat hademesi”dir ve bu kavram vakıf hizmetleri çerçevesinde değerlendirilmektedir. Cami görevlilerinin imtihan ve seçimleri mahallinde oluşturulan komisyonlar tarafından yapılmaktadır. Bu hizmet erbabının seçim, tayin ve azil gibi idari işlemlerinde birinci derece-

⁷⁹ Öztürk, *Vakıf Müesseseleri*, 518-519; Esen, 128-129.

⁸⁰ Daha 1920’li yıllarda Büyük Millet Meclisinde yapılan konuşmalarda, Batı’daki görkemli kiliselere atıfta bulunularak, ülkemizde de çok sayıda irili ufaklı cami yapmak yerin az sayıda ama görkemli binalar inşa edilmesi gerektiği ifade ediliyordu.

⁸¹ R. C., 13.12.1341/1925, Sayı: 243.

⁸² Maaş defterlerindeki bu listelerden 1939-1940, 1943-1944 ve 1949-1950 yıllarına ait olanları görme imkânım oldu. Mesela, 1943-1944 yılında Bakırköy Evkaf Şubesi’nden maaş alan mülga tekke şeyhleri şöyle sıralanmıştı: Kara Mustafa Paşa Camii Şeyhi: Abdülfettah Güran, Selami Tekkesi Şeyhi: Ali Muhsin Gerçeker, Eski Çeneza-de Tekkesi Şeyhi: Mehmet Fikri Bozkır, Eski Cerrahi Tekkesi Şeyhi: İbrahim Fahrettin Erenden, Paşabahçe Şeyhi: Mehmet İzzet Baştuğ. Bunlardan İbrahim Fahrettin Erenden 32.50, diğerleri 20 lira maaşlıdır.

de yetkili, il ve ilçelerde oluşturulan Tevcih Komisyonları ya da Hayrat Hademesi/Cami Hademeleri Encümenleridir. Nihai karar mercii ise, tekrarlandığı gibi, 1931-1950 arası Evkaf Umum Müdürlüğüdür.⁸³ Bu süreçte yaşanan olumsuzlukların, ortaya çıkan karmaşanın bir kısmını gruplandırarak şöyle özetleyebiliriz:

5.1. Diyanet İşleri Reisliği'nin Yetkilerinin ve Hizmet Alanlarının Daralması

Bel verdiği Şer'iyeye ve Evkaf Vekâleti'nin yetki ve hizmet alanı göz önünde tutulduğunda (ifta, kaza, tedris, tetkik ve telifat...) zaten kurulduğunda yetki ve hizmet alanı bir hayli sınırlı olarak tesis edilmiş olan Diyanet İşleri Reisliği, camiler ve din hizmetlileriyle ilgili idari yetkilerin Evkaf idaresine geçmesiyle bu alan iyice daralmıştır. Bu yeni süreçte, Reislik merkezde Müşavere Heyeti ve birkaç müdürlüğe taşrada müftüler ve vaizlerden ibaret küçük bir teşkilat haline gelmiştir.

5.2. Din Hizmetlerinin Seçim ve Tayininde İkililiğin/İki Başlılığın Yaşanması

Vakıflar Umumu Müdürlüğü'nün 1931 yılı bütçe kanunuyla camilerin ve cami hizmetlilerinin idaresinin Vakıflara geçerken, bu kurum, sadece maaşını verdiği cami görevlileri üzerinde yetki sahibi olmuştur. Buna göre maaş ve ücretlerini Vakıflar idaresinden alan imam, hatip ve müezzin gibi hizmetlilerle, o yıllarda henüz var olan Cuma ve kürsü vaizlerinin idaresi bu genel müdürlüğe geçmiş; ancak bu genel müdürlükten maaş almayan köy cami imamları⁸⁴ ile an-cemaatin idare edilen camilerin imamlarına buyrultu verme/tayin etme yetkisi, Köy Kanunu⁸⁵ hükümleri⁸⁶ çerçevesin-

⁸³ Reislikte oluşturulan Müşavere Heyeti, Şer'iyeye ve Evkaf Vekâletinin birimlerinden olan Şûra-yı Evkafın tevcih işlemlerini de devam ettirmiş, sözü edilen encümenlerin tevcih muamelelerini inceleyerek sonuçlandırmıştır. Heyetin evkaf tevcihine ait kararları (mukarrerat), başından itibaren 1920'li yılların sonuna kadar Diyanet İşleri Reisliğinin en önemli çalışma alanını oluşturmuştur. Mesela kuruluş yılı olan 1924 yılında Müşavere Heyetince evkaf tevcihi ile ilgili olarak toplam 1647 işlem gerçekleştirilmiştir. Bunların 991'ini tevcih (yapılan görevli tayinlerinin tasdiki) oluşturmaktadır.

⁸⁴ "Köy" ve "Köy camileri" derken, meseleyi küçümsemememiz gerekir; mesela 1950 yılı itibarıyla 21 milyon olan nüfusumuzun 15 milyonu köylerde yaşamakta idi.

⁸⁵ 18 Mart 1340/1924 tarih ve 442 sayılı "Köy Kanunu", R. C., 07.04.1340/1924, Sayı: 68; Düstur, 3. Tertip, c. 5, s. 665.

⁸⁶ 1925 tarihli Köy Kanununun 83-86. maddeleri köylerde imamlık yapacaklarla ilgilidir. Bunlardan 83. madde, köy imamlarının belirlenmesinde köy idare meclislerine yetki verdiğinden burada üçüncü bir yetki mekanizması da ortaya çıkmıştır. Köy imamlarının seçiminde şöyle bir süreç izlenmekteydi. Köy idaresi bir kişiye bir yıllığına imam tutuyordu. Münhal bulunan köy camii imamlığı için birden fazla aday varsa köy ihtiyar meclisi bunlardan birini seçmekte ve seçilen kişiye mahalli müftülük buyrultu vermekteydi.

de Diyanet İşleri Reisliği'nin temsilcileri olan müftülüklerde kalmıştır. Köy Kanununun 13. maddesinin 14. fıkrası, köylülerin köylerinde en az bir cami yapmalarını zorunlu kılmaktaydı. Buna göre 1931 yılına kadar olan dönemde, cami veya imamı bulunmayan köyler konusunda kaymakamlığa yazı yazarak cami yaptırılması doğrusunda telkinatta bulunması ve yeni yapılan camilere görevli tayininin sağlanması müftünün görevleri arasında sayılmıştı. 1931 yılından sonra, idaresi Vakıflarda olan camilerde de cami içinde sunulan hizmetleri takip ve ortaya çıkan olumsuzlukları Vakıflar idaresine intikal ettirmek de Reisliğin ve müftülerin sorumlulukları arasındaydı. Öte yandan devlet memuru kapsamındaki vaizlerin idaresi yine Reisliğe ait olmuştur. Bununla birlikte, verilen izahtan da anlaşılacağı gibi, Reisliğin veya Reisliğin temsilcileri durumundaki müftülüklerin, maaşlarını Vakıflar idaresinden alan hayrat hademesi üzerinde doğrudan bir idari yaptırımı söz konusu değildi.

Kısaca belirtmek gerekirse bu durum, kelimenin tam anlamıyla bir iki başlılığın ifadesiydi ve birçok karmaşa ve şikâyete sebep olmuştur. Öyle ki, mesela Reislikte Müşavere Heyeti, bu yirmi yıl içerisinde mesaisinin önemli bir kısmını, müftülüklere, Vakıflar idaresine, kaymakamlıklara yazılar yazarak, genelgeler göndererek, Vakıflar idaresinden maaş almayan köy camileriyle cemaatle idare edilen camilere imam tayininde yetkinin Reisliği temsilen müftülüklerde olduğunu izaha çalışmakla geçirmiştir. Bu da önemli bir ilim heyetinin mesaisini boşa harcaması anlamına gelmekte idi.

Bu ikiliğin sebep olduğu garabetin hangi boyutlara ulaştığını göstermesi açısından şu vaka dikkat çekicidir:

Bir sakal-ı şerif merasimi sırasında cemaate Arapça tekbir aldırılmaktan Savcılıkta hakkında soruşturma açılan Karamürsel Müftüsü Mustafa Asım Karabulut, bir suçtan daha sorgulanmaktadır: İdareci Evkafa ait olan bir camide, Reisliğin temsilcisi bir müftü olarak sakal-ı şerif merasimini yönetmek; böyle yapmakla yetkisi dışına çıkmış olmak...⁸⁷

Camilerin ve hayrat hademesinin Reisliğin idaresinde olmayışının doğurduğu üzücü durumun yakıcı örneklerinden birine daha yer verelim.

Müşavere Heyetinin bir mütalaasından öğrendiğimize göre, Ahmet Hamdi Akseki'nin reislik yıllarında, 1948 yılının sonlarına doğru, dinî hayata getirilen kısmi rahatlamamanın da etkisiyle başta müftü ve vaizler olmak

⁸⁷ Savcılık cami içinde Arapça tekbir yanında Reisliğe ima yollu bu hususu da sormuştu. Nitekim Müşavere Heyeti de mütalaasının bir kısmını bu hususa ayırmıştı: "Diyanet Başkanlığı, ibadetlere dair bütün ahkâm ve mesalihin tedviri vazifesiyle mükellef olduğuna ve müftüler Başkanlığın mümessili bulduklarına binaen, dinî merasime riyaset müftülere aittir ve müftüler buldukları mahalde dinî mercilerdir. Şu kadar ki, Evkafa ait camilerde eğer lihye-i saadet için muayyen bir cihet yoksa ve imam hürmeten müftüyü öne geçirmede ise, bu gibi vazifeleri imamlar görür; müftüler ise, Nizamnamenin 8. maddesinin (D) fıkrası mucibince bunları kontrol ederler ve bu gibi işlere riyaset ettikleri takdirde vazifesizlik yapmış olmazlar." (MHK, 24.09.1945, Karar No: 238).

üzere, taşra görevlileri tarafından camilerde bir irşad seferberliğine girişilmiş, Başkanlık da bu teşebbüsleri memnuniyetle karşılamıştı. Dikkat çekicidir ki, Başkanlık, bu hayırlı teşebbüslerde müftü ve vaizler yanında köy ve cemaatlerce idare edilen camilerin imamlarından istifade edilebileceğini belirtirken, böyle bir faaliyette, idareleri Vakıflarda olan imamlardan da istifade etmek noktasında kendini yetkili görememiştir.⁸⁸

5.2.1. Hatip Tayininde Yaşanan İkilik

Bilindiği gibi, hitabet görevi ve hutbe iradı, tarihi süreç içinde imamet hizmetinden farklı konumda olmuş ve bu durum, ele aldığımız dönemde de kısmen devam etmiştir. Bu yıllarda, köylerde ve halk tarafından idare edilen cami ve mescitlerin çoğunda imamlık ve hatiplik ciheti birleştirilmiştir; bu cihetlerden birinde boşalma oldukça da birleştirilmeye devam edilmiştir. Bununla birlikte, il ve ilçeler yanında, henüz bir kısım köylerde de hatip istihdam edilmektedir. Esasen hatiplik, ilmî ve dinî bir vazife olduğu için bunların murakabeleri Diyanet İşleri Başkanlığı'nda olmuştur. Kısaca ifade etmek gerekirse, köy camilerine hatip tayini, “münthap” bir hatibe Cuma ve bayram namazlarını kıldırmak üzere Reislik adına izin ve belge vermek müftülere aitti.⁸⁹ Ayrıca köylerde hatiplik yapanların, maaş almak gibi, Vakıflar idaresine karşı bir sorumlulukları da bulunmamaktadır. Ancak bir hatip Vakıflar müdür ve memurlarının başkanlığı altında teşekkül eden Hademe Komisyonu tarafından seçilip tayin edilmişse bu durumda hatibin idaresi Vakıflara ait olmuştur.⁹⁰ Belirtmeye çalıştığımız gibi, hatiplik ciheti bir vakfa ait meşrut bir cihet değilse; bir başka ifade ile Vakıflar idaresine bağlı bulunmuyorsa, bu hatiplik görevinin Vakıflar idaresiyle alakası olmayacağından bu tür hatiplik için buyrultu müftüler tarafından verilmektedir.

Görüldüğü gibi, hangi hatibi hangi idari merci tayin edecek ya da bunlara vaizlik vesikası verecek; bu hususta da bir kargaşa yaşanmıştır.

5.2.2. Encümen Teşekkülünde İki Başlılık

Yukarıdan beri sözü edilen ikilik, hayrat hademesiyle ilgili işleri yürütmek üzere encümen teşekkülünde de görülmüştü. 13 Mart 1932 tarih ve 12398 numaralı “Cami Hademesi Nizamnamesinin Bazı Maddelerinin Ta-

⁸⁸ Bu konudan söz eden Müşavere Heyeti kararı için bk. MHK, 23.09.1948, Karar No: 298.

⁸⁹ Bir Müşavere Heyeti kararında, şöyle denmiştir: “Cuma kıldırmak için izin şarttır; bu izin Diyanet Reisliğinin hakkıdır. Binaenaleyh, kanuni mücbir sebep bulunmadıkça, hatiplik izni hatibin uhdesinden ref’ edilemez. İmamlık idareten tayine, hatiplik diyaneten izne dayanır. Binaenaleyh, köy ihtiyar heyetine dâhil bulunmadığından hatiplik cihetinin ref’ine gidilmesinin doğru olmadığı...” MHK, 15.06.1944, Karar No: 140.

⁹⁰ Bk. MHK, 11.04.1944, Karar No: 84; MHK, 07.12.1946, Karar No: 438; MHK, 24.06.1947, Karar No: 178.

dili Hakkında Nizamname”nin⁹¹ ilk maddesiyle encümenlerin, aza olarak mahallin müftülerinin de yer aldığı, evkaf müdür ve memurlarının başkanlığında teşekkülü öngörülmüştür. Söz konusu nizamnameye rağmen, hayrat hademesi maaş defterleri arasında rastladığım bazı belgelerde, zaman zaman bu encümenlerin müftülerin başkanlığında da teşekkül ettiğine şahit oldum. İlginç olan bir husus da, bu encümenlerde bazen mesleki yönden hiçbir ilgisi olmayan orta mektep müdürü, öğretmen, sıhhiye müdürü gibi kişilerin de aza olabilmeleridir. Ayrıca 1935 tarihli Cami Hademesi Nizamnamesinin 11. maddesi mucibince evkaf müdür veya memuru bulunmayan yerlerde encümenlere mahallin müftüsünün riyaset edeceği tasrih edilmiştir. Bu gibi durumlarda hayrat hademesiyle ilgili işleri yürütmek de yine müftünün görevleri arasında olmuştur.

5.2.3. Vaizler Üzerinde İkilik: Vaizler, Cuma ve Kürsü Vaizleri

Vaizler memur statüsündedir ve idareleri Diyanet İşleri Reisliği’ne aittir; maaşlarını genel bütçeden; yani Reislik bütçesinden almışlardır. Ancak, yukarıda da işaret edildiği gibi, Cuma ve kürsü vaizleri hayrat hademesi çerçevesinde mülhaza edilmiş ve Evkaf idaresine bağlı olarak maaş ve ücretlerini Evkaf bütçesinden almışlardır. Ayrıca Evkaf idaresi zaman zaman Reisliğin idaresindeki vaizler üzerinde de tahakküm kurmaya kalkışabilmiştir.⁹²

Anlaşılabacağı gibi, asli merciinden koparılmış bir hizmet, içinden çıkılmaz karmaşalara sebep olmuştur.

5.3. Din Hizmetlilerine Yönelik Yersiz Müdahale ve Baskılar

Kuşkusuz dönemin kendine has ahvali itibariyle din hizmetlilerine yönelik genel menfi tutumda, onların idaresinin şuraya veya buraya bağlı olmasının belirleyici bir etkisi yoktur. Ancak hayrat hademesinin idaresinin Vakıflara geçişinden başlamak üzere, din hizmetlilerine yönelik, bizzat idari amirleri durumundaki Evkaf müdür ve memurları ile diğer resmi yetkililerin yersiz müdahalelerine, haddi aşan inisiyatif kullanmalarına, baskılarına, bazen hakarete varan tavırlarına rastlamak çokça rastlanan bir durumdur. Mesela Bayındır Kaymakamı, 1932 yılı başlarında köylere tebli-

⁹¹ Düstur, 3. Tertip, c. 13, s. 147-150; R. G., 26.03.1932, Sayı: 2060.

⁹² Evkaf Umum Müdürlüğü, 1938 Ramazanında Müftülüklerle bir yazı ve ekinde vaaz konularını içeren bir liste göndererek yapılacak vaazlarda bu listede yazılı konuların haricine çıkılmamasını, ayrıca vaizlerin müftülükten yeniden vesika almalarını istemiştir. Yazı ve eki cetveli tetkik eden Müşavere Heyeti, Dâhiliye Vekâletine bir yazı yazılarak, ilgililere, vaizlerin idaresine Reisliğin memur bulunduğunu, vaizlere Diyanet İşleri Reisliği namına vesika vermenin taşrada müftülere ait bir vazife olduğunun ve vaizlik vesikası olanlara ayrıca vesika sorulmaması gerektiğinin bildirilmesini talep etmişti. (MHK, 08.11.1938, Karar No: 166).

gat yaparak köy camilerinde görev yapacakların kaymakamlıktan yeniden vesika almalarını istemiş, bununla da kalmayarak yeniden vesika almamış imamların görevine son verme cihetine gidebilmiştir. Durum Reisliğe bildirilince Müşavere Heyeti, köy imamlarının ilgili mevzuat gereği, kaymakamdan belge alma zorunluluklarının olmadığı hususunun Dâhiliye Vekâletine yazılarak bu yanlış uygulamanın önüne geçilmesini talep etmiştir.⁹³

1940'lı yıllarda yoğunlaşan bu müdahaleler karşısında Reislik Müşavere Heyeti, her defasında şu ve benzeri açıklamalarda bulunmuştur: Köy camilerinde görev yapacak imamlar, Köy Kanunundaki hususi maddeler çerçevesinde müftünün başkanlığında oluşan bir heyet tarafından imtihan edilirler. Bu gibi Vakıflardan bir karşılığı olmayan camilere imam ve hatip tayinine Vakıflar idaresi karışmaz. Buna göre köye rastgele birinin imamlığa seçilmesi uygun olmaz. Müftüler, ücreti köylüler tarafından verilen köy imamlarının seçiminde, Başkanlıktan verilen talimat çerçevesinden son derece titiz davranmalıdırlar...⁹⁴

Hayrat hademesi üzerindeki tasarrufta yetki aşımını ve bir müftüye karşı hakarete varan bir pervasızlığı göstermesi açısından şu örnek de ilginçtir: İzine ayrılan imamın yerine Evkaf idaresince yapılan vekil tayininde usulsüzlük olduğunu ileri süren müftünün bu itirazı karşısında Antakya Vakıflar Müdürü, müftüyü adeta azarlamıştı.⁹⁵

Diğer devlet kurumlarının cami görevlilerine müdahaleleri konusunda da bir iki örnek verelim.

Acıpayam Cumhuriyet Savcılığı, Diyanet İşleri Başkanlığı'na gönderdiği 1 Şubat 1945 tarih ve 63 sayılı yazıda, Kızıllıhisar Nahiyesi Orta Mahalle Camii'nde bayram namazından önce vaaz eden Rıza Hafız hakkında soruşturma açıldığından söz ederek yazı ekinde adı geçene ait vaizlik belgesini göndermiştir. Savcılık, sunulan belge ile adı geçen vaaz etme yetkisi olup olmadığını öğrenmek istemektedir. Anlaşılacağı gibi, vaaz etme yetkisi yoksa bu şahsın cezalandırılması istenmektedir. Reislik, adı geçen mevzuat yönüyle değil de teamüller çerçevesinde bir hatibin vaaz da edebileceğini şöylece izah etmeye çalışmıştır: “Adı geçen 09.12.1930 tarih ve 650/2095 no'lu buyrultu ile uhdesine hitabet ciheti tevcih edilmiş olduğundan, hutbe okumak, bayram günlerinde hutbeden önce bayram namazlarını

⁹³ MHK, 14.04.1932, Karar No: 113.

⁹⁴ Mesela Buldan Müftülüğüne gönderilen cevap için bk. MHK, 04.06.1946, Karar No: 177.

⁹⁵ Meselenin Reisliğe intikaliyle Müşavere Heyetince hazırlanan mütalaada, vekil tayin etmede gösterilmesi gereken titizliğe dikkat çekilerek “İmamlık ve hatiplik, Müslümanlığın ibadet ahkâmına dâhil dini vazifelerden olduğu için vekilin evvela diyaneten yeterliliğinin sübutu sonra idareten işlerin görülmesi gerekir” denmiştir. (MHK, 06.04.1946, Karar No: 81).

ve hutbe içindeki meseleleri vaaz halinde izah etmek ve dini öğütlerde bulunmak, salâhiyet ve vazifesi dâhilinde olduğunun...⁹⁶

İzmir bölgesi gezici vaizi Ali Rıza Hakses tarafından Reisliğe gönderilen yazıda şöyle bir hadiseden söz edilmiştir: Askerlerin tahliye ettiği Menemen Ulu Camii'nin bakım ve tadilatı çerçevesinde yapılan şadırvana bir de besmele yazılmış; yetkililer, bismelenin eski harflerle yazılmış olmasını irticai bir eylem olarak değerlendirmiş ve bu sebeple cami imamına sözlü tebligat yapmıştır.⁹⁷

5.4. Diyanet İşleri Reisliğinin Eli Kolu Bağlı Bir Teşkilat Durumunda Kalışı

Reisliğin eli kolu bağlı olma durumu sadece camilerin tasnifi veya bu mekânların askeri amaçlarla kullanılmak üzeri kapatılması hadiseleri karşısında bir şey yapamamış olmasıyla sınırlı değildir. Mesela, bu süreçte yeni cami inşası konusunda da bir inisiyatifte sahip değildir. Bir soru üzerine Reisliğin verdiği,

“Camisi bulunmayan bir mahallede veya bir köyde cami yaptırılması hem kanunlarımızın hükmü hem de dinimizin emri icabındandır. Bunun için mahalli belediye idaresinden inşaat ruhsatı almak kâfidir. Yaptırılacak cami inşaatı usulü mimariye uygun ve planlı olması, belediye ile cami yaptırmanın bileceği iştir. Cami inşaatı tamamlanınca minber vaz'ı ve imam hatip tayini ve Diyanet İşleri adına muktezi muamele yapılması...⁹⁸

şeklindeki cevap, 1940'lı yılların sonuna geldiğimizde bile, yeni bir cami inşa edilirken Başkanlığın hiçbir inisiyatifte sahip olmadığını ortaya koymaktadır.

Benzer şekilde, camilerde görülen uygunsuz davranışlar Reisliğe intikal ettirildiğinde, Reislik Müşavere Heyeti konu hakkında dini açıdan mütalada bulunabiliyor; ancak yanlışlığın giderilmesi noktasında konuyu ya biz-zat kendisi Evkaf idaresine intikal ettiriyor ya da sorunun çözümü için vatandaşların bu idareye müracaatlarını öneriyordu.⁹⁹

⁹⁶ MHK, 16.02.1945, Karar No: 43.

⁹⁷ Yazıyı değerlendiren Müşavere Kurulu şu mütalada bulunmuştur: “Türk harflerinin kabul ve tatbiki hakkında 3 Kasım 1928 tarih ve 1353 sayılı kanuna göre, Türkçeyi yazmak için kullanılan Arap harfleri yerine Türk harfleri kabul edilmiştir. Besmele-i Şerife Türkçe olmadığından Türkçe olmayan herhangi bir yazının kendi usul ve kaidesine göre yazılmasında kanuni bir mahzur yoktur.” (MHK, 05.12.1949, Karar No: 269).

⁹⁸ MHK, 01.10.1948, Karar No: 301.

⁹⁹ Burdur Ulu Camii cemaatinden Mehmet Karabay imzasıyla gönderilen 5 Mart 1949 tarihli dilekçede, söz konusu camide, aralarında kadın ve çocukların da yer aldığı binlerce kişinin katılımıyla kooperatif ve parti toplantılarının yapıldığı, bu kalabalık arasında sarhoşların da yer alabildiği, caminin kirletildiği ve bu yüzden sık sık kapalı kaldığı belirtilerek Ulu Camiinde bu tür toplantıların yasaklanması talep edilmiştir. Müşavere Kurulunun mütalaası şöyle olmuştur: “Camiler ibadet ve mev'iza mahalli-

Sonuç

1924'te 429 sayılı Kanunla Diyanet İşleri Reisliği kurulurken, bu yeni teşkilatın yetki ve hizmet alanı bir hayli sınırlı tutulmuştu. Büyük çoğunluğu dinî mahiyette olan vakıfların idaresinin Reisliğe verilmemiş olması da bu daralmanın en önemli boyutlarından biri olmuştu. Hal böyle iken, bu defa 1931 yılında camiler ve cami görevlilerinin idaresinin Evkaf Umum Müdürlüğü'ne verilmesi, daha da büyük bir daralmaya sebep olmuştur. Bu devir aynı zamanda Diyanet İşleri Başkanlığı tarihinde en önemli kırılma noktalarından birini teşkil etmiştir.

Bu makalede, Cumhuriyet döneminde sırf din hizmetlerini deruhte etmek üzere tesis edilmiş bir Diyanet İşleri Reisliği varken, cami ve mescitlerle buralarda görev yapan din hizmetlilerinin idaresinin yine bir devlet kurumu olan Evkaf Umum Müdürlüğü'ne verilmesinin hatalı bir tasarruf olduğu ve bu tasarrufun din hizmetleri alanında birtakım olumsuzluklara yol açtığı tezi üzerinde duruldu. “Cumhuriyetin makarında” bir Diyanet İşleri teşkilatına yer verilmişken, camilerin ve cami görevlilerinin idaresinin Vakıflar Umum Müdürlüğüne verilmesini tarihi tecrübe ile izaha kalkışmanın da gerçekçi olmadığı izaha çalışıldı.

Kanaatimize göre, Osmanlı'nın son dönemlerinden 1927 yılına kadar cami ve mescitlerin tasnifi teşebbüsleri, camilerin ve cami görevlilerinin bir istatistiğini yapmak, cami hizmetlisine duyulan ihtiyacı reel olarak tespit etmek ve bu sayede görevlilerin terfihi cihetine gitmek amaçlanmışken, 1927'den sonra girilen tasnif teşebbüslerinde amaç farklılaşmış ve iş, ihtiyaç duyulmadığı değerlendirilen cami ve mescitlerin kapatılıp satılarak devlete kazanç sağlamak veya başka amaçlarla kullanmak şekline dönmüştür. Bu uygulama toplum vicdanında derin menfi izler bırakmıştır.

Bize göre, tasnif hadisesine Reislik hiçbir zaman sıcak bakmamış, hatta bir süre mukavemet göstermiş; ancak konumu ve dönemin siyasi şartları muvacehesinde elinden gelen fazla bir şey de olmamıştır. Aynı şey bir kısım cami ve mescitlerin askeri amaçlarla ibadete kapatılmaları hadisesi için de geçerlidir. Bir zarurettten kaynaklandığı ileri sürülebilse de, bilhassa tek bir camii olan mahallerde askeri amaçlarla camilerin kapatılması, halkın başta Cuma ve bayram namazları olmak üzere ibadetlerini ifasında sınırlara sebep olduğu açıktır. Söz vatan olunca, herkesin boynunun kıldan

dir. Oraya abdestsiz girilmez, temiz tutulmasına dikkat ve ihtimam edilir. Orada zaruret olmadıkça dünya kelamı konuşulmaz. İbadet edenlerin ve Kur'an okuyanların huzuru ihlal edilmez. Bilhassa hiçbir vakit namazının fevt olmasına sebebiyet verilmez. Zaruret olmadıkça esnaf heyetleri tarafından toplantı yeri olarak da kullanılmaz. Binaenaleyh, aralarında çocuklu kadınlar ve sarhoşlar bulunduğu bildirilen kooperatif ortaklarının camii içtima yeri itihaz etmeleri doğru değildir. Keyfiyetin, gerekli tedbirlerin alınması için Vakıflar Genel Müdürlüğüne yazılması...” (MHK, 17.03.1949, Karar No: 34).

ince olduğu bir meselede, belki soruna makul çözümler bulmak mümkünken, Reislik yetkisizlik sebebiyle, Evkaf idaresi de meseleye gerekli duyarlılığı gösterip sorunu çözmek, mağduriyetleri gidermek üzere bir arayış içine girememiş olmasından dolayı, ibadetlerini yerine getirmek isteyen insanlar mağdur olmuşlardır. Yukarıda izaha çalışıldığı gibi, Reislik, her halükarda müftülüklerin halkın Cuma namazını eda edebilmelerinin yolunu bulmasını ısrarla istemiştir.

1931 yılında Evkaf Umum Müdürlüğü'ne devredilmiş olan camiler ve cami görevlilerinin idaresinin Diyanet İşleri Başkanlığı'na iadesi, Başkanlıkla ilgili çıkarılan 23 Mart 1950 tarih ve 5634 sayılı "Diyanet İşleri Başkanlığı Teşkilât ve Vazifeleri Hakkındaki 2800 Sayılı Kanunda Bazı Değişiklikler Yapılmasına Dair Olan 3665 Sayılı Kanuna Ek Kanun"la mümkün olabilmıştır. Buna göre, yirmi yıl boyunca, Reislik gibi bir asli mercii dururken, camiler ve cami hizmetlilerinin idaresi Evkaf Umum Müdürlüğü'nde kalmış; böylece din hizmetlerinde, kelimenin tam anlamıyla bir iki başlılık ve karmaşa yaşanmıştır.

Yirmi yıl boyunca din hizmetlerinin idaresinin Vakıflarda olması hasebiyle ortaya çıkan boşluğun telafisinin yıllar aldığını, hatta bu boşluğun günümüzde bile tam olarak kapatılmadığını söylemek abartılı olmayacaktır.

1950 yılında, camilerin ve din hizmetlilerinin idaresinin Diyanet İşleri Başkanlığına iade edilmesine karşın, günümüz şartlarında dinî nitelikli vakıfların idaresini, Türkiye'de dinî hizmetlerin deruhtesiyle görevli Diyanet İşleri Başkanlığı'nın idaresinin dışında tutmuştur.

1926'dan başlayarak 1947 yılına kadar Diyanet İşleri Reisliği ve din hizmetleri TBMM'nde gündem konusu yapılmazken aynı süreçte sadece camilerin tasnifi ve tasnif dışı bırakılan cami ve mescitlerle ilgili yapılacak muameleye ilişkin 10 civarında düzenlemenin Meclise getirilerek görüşülmüş olması manidar olmalıdır. Öte yandan yıllar boyu bir köye imam tayinini müftülük mü yoksa Vakıflar müdürü mü yapmalı gibi milletin manevi hayatına zerre kadar faydası olmayan işlerle uğraşılması dönemde yaşanmış üzüntü verici hadiselerden bir kısmıdır.

Şu da var ki, her şeye rağmen din hizmetlerinin şu veya bu şekilde yerine getirilerek günümüze taşınmış olması bile başlı başına da önemli bir hadisedir. Geçmişe takılıp kalmak yerine, tarihe mal olmuş hadiselerden ders alarak günümüzde din hizmetlerini olabildiğince üst düzeye çıkarmak temel şiarımız olmalıdır.

Kaynakça

İkinci El Kaynaklar

Ateş, İbrahim. *Bir Sosyal Güvenlik Kurumu Olarak Vakıflar*. Ankara: Yoyav Yayınları, 1993.

Berki, Ali Himmet. *Vakıflar*, Ankara: İkinci Kitap, 1950.

Berki, Ali Himmet, "Vakıflar ve Vâkıfların Şartları". *Diyanet İşleri Başkanlığı Dergisi* 3/2-3 (Şubat-Mart 1964), 45-47.

Bulut, Mehmet, "Zor Zamanlarda Camiler". *Diyanet Aylık Dergi* 328 (Nisan 2018): 68-70.

Cumhuriyetten Önce ve Sonra Vakıflar. İstanbul: Vakıflar Umum Müdürlüğü Yayınları, 1937.

Esen, A. Kıvanç. "Tek Parti Dönemi Cami Kapatma/Satma Uygulamaları" *Tarih ve Toplum Yeni Yaklaşımlar* 13 (Güz 2011): 91-158.

Keskioğlu, Osman. "Vakıf Hizmetlerinin Çokluğu ve Önemi". *Diyanet Gazetesi* sy. 85 (1 Şubat 1974), s. 8-9; sy. 86 (15 Şubat 1974): 8-9.

Önkal, Ahmet - Nebi Bozkurt. "Cami". *Diyanet İslam Ansiklopedisi*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1995. c. 7, s. 46-56.

Öztürk, Nazif. *Türk Yenileşme Tarihi Çerçevesinde Vakıf Müesseseleri*. Ankara: TDV Yayınları, 1995.

Öztürk, Nazif. "Vakıflar Konusunda Ne Yazsam?". *Diyanet Aylık Dergi*. 12 (Aralık 1991): 36-38.

Arşivler

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi Diyanet İşleri Reisliği Arşivi (BCA DİR)

Diyanet İşleri Reisliği Müşavere Heyeti Kararları (MHK) Arşivi
Vakıflar Genel Müdürlüğü Vakıf Kayıtları Arşivi (VGM VKA)
İstanbul Vakıflar 1. Bölge Müdürlüğü Arşivi

Resmi Yayınlar

TBMM Zabıt Cerideleri (Z. C.)/Tutanak Dergileri (1920-1950)

Düster (İkinci ve Üçüncü Tertip)

Resmi Ceride (R. C.)/Resmi Gazete (R.G.) (1920-1950)